

II. Történeti háttér

1. Árpád-kor

1.1. A kereszténység felvétele

A Kárpát-medencében frissen megtelepedett magyarságra a 10. század során a keleti és nyugati birodalmak egyaránt igyekeztek politikai befolyással bírni, s ehhez a hatalmi törekvéseiket támogató keresztény egyház hittérítő munkájának segítségét is igénybe vették. A Bizánc felől érkező keleti kereszténység hatása a magyarság szállásterületének keleti részén már a század közepén megmutatkozott: Bulcsú, majd Gyula és udvartartása is megkeresztelkedett; Gyula a görögkeleti keresztény hit alattvalói között való terjesztésére Konstantinápolyból magával hozta Hierotheosz szerzetest, akit Theophülaktosz pátriárka magyar püspökké szentelt. Bár a 11. század elején a bizánci uralkodó által támogatott Ajtony is megkeresztelkedett, és Marosvárbán, törzsi állama székhelyén görög rítusú monostort építtetett,¹ valamint térítőket is hívott be, a kereszténység meghonosítása valójában nagyon lassan haladt a térségben. Gyula lánya, a Géza feleségeként a nyugati országrészbe került Sarolt a veszprémi apácák görögkeleti kolostorának megalapításával az ortodox hitet, csekély mértékben, a Dunántúlra is eljuttatta (Kristó 1999: 75–76; 2003a: 83–84, 88; Mályusz 2007: 15).

A nyugati kereszténység hatásával a 970-es évektől számolhatunk, s ez kezdetben a magyar szállásterület nyugati részét érintette. A Sankt Gallen-i Bruno, akit a mainzi érsek a magyarok püspökévé szentelt, a passzai egyházmegye által I. Ottó (936–973) kérésére biztosított kíséretével, Géza támogatását is élvezve, kezdetben komoly sikereket ért el a magyar előkelők megtérítésében. Ő keresztelhetette meg magát a nagyfejedelmet is. Pilgrim passzai püspök mellett Frigyes salzburgi érsek is mutatott törekvéseket arra, hogy az új, pannóniai területet egyházmegyéje befolyása alá vonja (Kristó 1999: 76; 2003a: 85–86; Mályusz 2007: 15).

A saját hatalmát országában beháborúk során megszilárdítani kénytelen II. Ottó német-római császár (967–983) azonban apjához mérten kevésbé tudott arra törekedni, hogy politikai hatását birodalmán kívül is kiterjessze, így a magyarság tekintetében a kereszténység további lendületes terjesztését sem

---

¹ Miután I. István serege Csanád vezetésével 1028-ban legyőzte Ajtonyt és katonáit, az itt élő barátokat Oroszlámosra telepítették át.

szorgalmazta. Mivel Géza inkább taktikai okokból, mintsem meggyőződésből vette fel a keresztiséget, a belső ösztönzés sem volt folyamatosan erős e téren. A megtorpanás után, 995 körül aztán kezdetét vette a nyugati térítés második hulláma, mely Adalbert prágai püspök és tanítványai, valamint a részint Gizella kíséretében az országba érkező német térítőpapok, illetve az István uralkodása idején működő itáliai misszionáriusok munkájának eredményeként több évtized során végül a latin rítusú kereszténység némelykor kényszer hatására való felvételének széles körű elterjedéséhez vezetett a magyarok között (Kristó 1999: 76–79; 2003a: 86, 88–89).

A kereszténység tanaiban, s az azokat közvetítő egyházban a fejedelmi család joggal ismerte fel egyeduralma megszilárdításának segítségét, ideológiai támaszát. A megtelepedés következtében a magyarság életkörülményei állandósultak, a létbiztonság a vándorlások korának nomadizáló életformájához képest megnőtt. Az új viszonyok között a nemzetségek gazdaságilag megerősödő, önállósuló ágainak vezetői igyekeztek egy-egy terület irányítását kisajátítani a maguk számára. A fejedelem központi vezető szerepe, a magyarság feletti egységes uralma veszélybe került. A keresztény vallás ugyanakkor egyedül a megkoronázott uralkodó hatalmát tekintette isteni eredetűnek, irányában az alattvalókat a papok feltétlen engedelmességre tanították. A nép előtt az egyház által hitelesített egyeduralkodó viszonzásképpen az egyház térnyerését tudta segíteni, az egyházszerkezet kiépítésén keresztül. A király és az egyház aktuális érdekei egymás kölcsönös támogatását kívánták meg (Kristó 2003a: 86; Mályusz 2007: 15–17).

1.2. A világi egyházszerkezet kiépítése

Egyes feltételezések szerint az egyházszerkezet kiépítése már a 10. század végén kezdetét vehette az országban. Talán Géza fejedelem (972–997) érdeme a Dunántúl nagy részére kiterjedő veszprémi egyházmegye megszervezése;² bizonyosan hozzá köthető a pannonhalmi apátság építésének cseh bencés szerzetesek letelepítésével való megindítása; valamint egy négykaréjos, kis templom megépíttetése Székesfehérváron (Kristó 1999: 80; 2003a: 88–89).

Az egyházszerkező tevékenységet megkoronázása után I. István (997–1038), Géza fia folytatta, aki végső soron megteremtette az egyházi közigazgatás magyarországi formájának alapjait. István uralkodásának kezdetekor a magánbirtok-rendszer még nem szilárdult meg az ország területén, s egyes népcsoportok érdekeivel ütközött is ennek kialakítása. Ilyen körülmények között az egyházszerkezet létrehozása során a király nem tudta kizárólagosan a bajor

---

² Egyes források Gizella (985 k.–1065) szerepét emelik ki a veszprémi püspökség létesítése kapcsán, a működési feltételek biztosításához értékes adományai nagyban hozzájárultak (Kristó 1999: 80; 2003a: 89).

mintát követni, s magánegyházi rendszert építeni ki, amelyben a templomot a magánbirtokos földjén felépült, annak tulajdonában lévő, hasznot hajtó vagyontárgynak, a papot pedig földesúri alkalmazottnak tekintették. E helyett, itáliai mintára, István az ún. keresztelőegyházi szervezet kialakításába kezdett. E szervezeti formában az egyházi élet irányítása a független uralkodóként az egyház fejének is számító király által kinevezett püspökök kezében volt, s, közvetlenül vagy áttételesen, az egyházi intézmények eltartásáról is maga a király gondoskodott. A király tehát az egyházszerkezet létrehozásán, fenntartásán és a püspökök kinevezésén keresztül jelentős befolyással bírt az egyházi életben (Mályusz 2007: 17).

Az Árpádok törzsi államának területén 1001-ig három püspökség létesült: a veszprémi (997 körül), a győri (1000–1001 táján) és az esztergomi (1001-ben). István király a Kárpát-medencei magyar szállásterület egésze feletti uralom megszerzését, az egységes keresztény magyar állam kialakítását célzó katonai és térítő tevékenysége során riválisai törzsi államainak felszámolásakor igyekezett az egyházszerkezet megfelelő helyi intézményét is kialakítani. Így 1003 táján, Gyula leverését követően, megalapította az erdélyi püspökséget, melynek központja előbb Doboka, majd Gyulafehérvár lett. 1009 körül, délvidéki katonai sikerei, valamint Aba Sámuel megkeresztelkedése következményeként, újabb püspökségeket hozott létre Pécs, Kalocsa és Eger székhellyel. 1030 táján, Ajtony legyőzése után pedig felállította a csanádi püspökséget, Marosvár (Csanád) központtal. A bizonyosan István által kialakított egyházmegyék területe ennek megfelelően nagyjából egybeesett a korábbi törzsi szállásterületekkel, a püspökségek „legyezőszerűen nyúltak ki beljebb fekvő központjaiktól az országhatár felé”, magukba foglalva a határhoz közeli, lakatlan vagy gyér népességű vidékeket is (Kristó 1999: 80–81; 2003a: 107–109; 2003b: 62–65, idézet: 62).

Egyes vélemények szerint István egyházszerkező tevékenységének eredménye a bihari és a váci püspökség létrehozása is; előbbi bizonyosan, utóbbi talán az egri egyházmegye területéből szakadt ki. Bizonyosnak tekinthető az is, hogy 1050-re az ország területén összesen tíz egyházmegye osztozott, ebből a két másodlagos alakulású, a bihari és a váci belső helyzetű volt, nem érte el az országhatárt. A tíz püspökség közül – a nyugat-európai országokat jellemző egyetlen érseki központ kialakulásával összevetve némiképp rendhagyó módon – kettő, az esztergomi és a kalocsai 1001 és 1050 között érseki rangra emelkedett. Az önálló központú magyar egyházszerkezet kialakítása kétségtelenül megakadályozta a német birodalmi egyház hatásának túlzott érvényesülését a formálódó országban. A 11. századi főpapok, megfelelően képzett magyar réteg hiányában, ugyanakkor jellemzően idegenek (cseh, német, francia, itáliai származásúak) voltak (Kristó 1999: 81, 83–87; 2003a: 108–109, 152; 2003b: 65–66).

A későbbiek során az Árpád-házi királyok közül többen is folytatták az egyházszervezést. I. László (1077–1095) 1091 táján megalapította a zágrábi egyházmegyét; a bihari püspökség székhelyét Nagyváradra, a kalocsai érsekség központját, a déli területekre irányuló térítőtevékenység élénkülésével összefüggésben, Bácsra helyezte át;³ az erdélyi püspökség székhelyének pedig Gyulafehérvárt tette meg. A nyitrai püspökséget, mely az esztergomi érsekségből szakadt ki, a 11–12. század fordulóján, Könyves Kálmán (1095–1116) uralkodása alatt állították fel. 1229-ben, II. András király (1205–1235) idejében létesült a szerémi püspökség, kettős székhelye Kő (Bánmonostora) és Szenternye (Szerém) lett. A már III. Béla (1172–1196) óta magyar fennhatóság alatt álló boszniai püspökség, a pápa döntése értelmében, 1247-ben, IV. Béla (1235–1270) uralkodása idején került át Diakóvár központtal a magyarországi egyháztartományba. Így alakult ki a középkori Magyarország 14 egyházmegyéből álló világi egyházigazgatási rendszere (Kubinyi 1999: 213; Kristó 1999: 81–82; 2003a: 132, 179, 258; 2003b: 66–67).⁴

Korán megjelentek az egyházmegye igazgatásáért felelős püspökök munkáját segítő testületek is. A püspöki székhelyeken már I. István idejében létrejöttek az első dómkolostorok, amelyekben világi papok és bencés szerzetesek közösségi formában éltek és dolgoztak. A 11. század második felében aztán a szerzetesek egyre inkább kiszorultak az intézménytípusból, s a dómkolostorok a püspökök tanácsadó testületeiként, illetve az egyházi közigazgatás adminisztratív központjaiként működő székeskáptalanokká alakultak át. A püspöki székhely egyháza (a székesegyház) mellett működő székeskáptalan tagjai a kanonokok voltak, élükön a prépost állt. A püspök és a székeskáptalan jövedelme nem különült el egymástól, a kanonokok szerény körülmények között éltek. A káptalani szervezet teljesebb kiépítése László király érdeme, ez irányú tevékenysége eredményeként a káptalani iskolák száma is megnőtt. A 12. század második felében aztán a prépostok kezdetek kikerülni a püspökök fennhatósága alól, a kanonokok a káptalan épületéből saját városi házaikba költöztek (Kubinyi 1999: 7–67, 213–223; Kristó 1999: 82; 2003a: 109, 132, 193–194).

A 11. század során, a korabeli frank gyakorlatot követve, a királyi család tagjai egyéb egyházak mellett működő társaskáptalanokat is alapítottak. Ezek

---

³ A térítőtevékenység egy feltevés szerint főként a bizánci császár által az Al-Duna vidékére telepített, Hódító Vilmos (1066–1087) elől menekülő angolokra irányult, akik, mivel nem kívánták a keleti kereszténységet követni, maguk kértek papokat Magyarországtól (Kristó 2003a: 135).

⁴ Abból a tényből, hogy az erdélyi, szerémi és boszniai püspökségek hivatalos elnevezése nem a székhely, hanem a felügyelt terület nevéből származik, Kristó Gyula arra következtet, hogy ezek elsődlegesen missziós püspökségek lehettek. Megemlíti még, hogy az újonnan birtokba vett régiókban további missziós püspökségek is alakultak (így pl. a milkói, nándorfehérvári, vidini püspökségek), melyek azonban jellemzően csak rövid ideig álltak fent (Kristó 2003b: 67).

közül a legjelentősebb a székesfehérvári prépostság volt, melyet maga István király létesített, s amely temploma királyi koronázó és temetkezési hely voltából adódóan az Árpád-dinasztia szakrális székhelye lett. A székesfehérvári prépost, bár nem tartozott az ország leggazdagabb egyházi birtokosai közé, tekintélye révén jelentős politikai befolyással bírt: hivatalból vehetett részt a tágabb és szűkebb királyi tanács ülésein, valamint az országgyűléseken. Több fehérvári prépost is viselt fontos állami tisztséget, s egyházi pályájukon gyakran jutottak el a püspöki kinevezésig. A fehérvári egyház magánegyház-jellegű intézmény volt, István saját kápolnájaként már alapításakor sem tartozott püspöki fennhatóság alá, III. Sándor pápa (1159–1181) idején pedig közvetlenül a pápa irányítása alatt állt. 11. századi alapítású a budai (óbudai) és a titeli társaskáptalan is, az előbbit Orseolo Péter (1038–1041 és 1044–1046), az utóbbit pedig László király és Lampert herceg közösen létesítette. A 12. században Álmos herceg Dömösön, II. Béla (1131–1141) Aradon alapított társaskáptalant. E királyi társaskáptalanok, a már említett székesfehérvári kivételével, az esztergomi érsek joghatósága alá tartoztak (Kubinyi 1999: 7–67, 101–105; Kristó 1999: 82; 2003a: 109, 132, 194).

A püspököknek azonban nemcsak székhelyükön, hanem a formálódó vármegyék központjában is volt segítségük már a 11. század elejétől kezdve. István uralkodása alatt egy-egy térségben a világi és az egyházi igazgatás intézményeinek kialakítása ugyanis többnyire párhuzamosan folyt. Az első vármegyék elődjének a király szórt területű magánbirtokait gondozó várispánságok tekinthetők. A várispánság központjául a vár szolgált, mely az ispán és munkatársai (az ispán helyettese, udvarispán, hadnagy, várnagy, a várnép felett álló tisztek) székhelye volt (Kristó 1999: 62–66; 2003a: 101–103; 2003b: 68–69).

Az ispán elsődlegesen gazdasági intéző volt, ugyanakkor, a király megbízásából, bizonyos közfeladatokat is ellátott (pl. helyi szintű bíráskodás, adó beszédése, a vasárnapi munkavégzés megakadályozása a templomba járás elősegítésére, a lakosság védelme háború esetén), melyek kivitelezésében saját emberei, a várispánság tisztségviselői voltak segítségére. Illetékességének köre ez utóbbi tekintetben a vár teljes környékére kiterjedt, függetlenül attól, hogy az ott található földterületek kinek a birtokában voltak. A várispánság, a várhoz rendelt királyi földek magángazdasága így aztán lassan vármegyévé, területi alapon megszervezett közigazgatási egységgé alakult át.⁵ A területiség elvére épülő állami közigazgatás megszervezésének szükségességére honi

---

⁵ A vármegyék fent jellemzett, a várispánságok 13. század végére bekövetkező elsorvadása után önállósuló típusára a szakirodalom „királyi vármegye”-ként hivatkozik. Az elnevezés részben azzal áll összefüggésben, hogy a vármegye területét alkotó földek jó része ekkor még a király birtokában volt, részben pedig azzal, hogy e vármegyék királyi magángazdaságokból lettek úgy, hogy a közigazgatási feladatokat is a király alkalmazottai kezdték ellátni, bennük tehát erős királyi fennhatóság érvényesült (Kristó 1999: 65; 2003a: 103; 2003b: 68–69, 81).

tapasztalataik alapján a Gizellával érkező német előkelők hívhatták fel István figyelmét, akik aztán gyakorta maguk kerültek a kialakuló új vármegyék élére első ispánként (Kristó 1999: 62–66; 2003a: 101–103; 2003b: 68–85).

Az ispáni várak ugyanakkor nemcsak gazdasági, közigazgatási, igazságszolgáltatási és katonai, de egyházi központok is voltak. Az első keresztlőegyházak István idejében a várak közelében épültek fel, a templom papja, a püspök közeli munkatársaként, egyenrangúnak számított az ispánnal, egyes ügyekben együtt is jártak el. Ahogy az ispánok középső helyet foglaltak el a közigazgatásban, úgy a vármegyék székhelyén épített templomok papjai, a főesperesek is középső helyzetűek voltak az egyházigazgatásban: az egyházmegyét irányító püspökök és a falusi plébánosok között helyezkedtek el a rangsorban. Feladatuk részben pasztorizációs jellegű volt, részben pedig a várkerülethez tartozó egyházakat felügyelték (Kristó 1999: 82–83; 2003a: 109, 132–133; 2003b: 67–68, 92–93; Mályusz 2007: 20–21).

A 11–12. század fordulójára megszilárduló főesperességek illetékességének köre a szervezet létrejöttének körülményei következtében nagyjából egybeesett a vármegyék ekkori területével. A két típusú igazgatási egység összefonódását jól mutatja az is, hogy a főesperességek közül sok a megfelelő korabeli vármegye nevével egyező megnevezést kapott, amelyet jellemzően a középkor második felében még őrzött, akkor is, ha közben a vármegye területe már átalakult. A főesperesek a 13. század elején aztán a püspöki központokba költöztek, s a székeskáptalan tagjaivá lettek (Kristó 1999: 154; 2003a: 194, 258; 2003b: 93–102).

A világi és az egyházi igazgatás különböző szintjeihez tartozó területi egységek határainak kijelölése nem egységes szempontok mentén történt. Kristó Gyula vélekedése szerint az önálló várispánságok esetében éppen az volt a célszerű, ha nagyon különböző típusú tájegységek vegyes gazdálkodásra lehetőséget biztosító földterületei tartoztak egybe, míg a közigazgatási egységként működő vármegyék egybefüggő területén nem meglepő, ha legfeljebb csak néhány tájtypust tudunk azonosítani (Kristó 2003b: 89–90).

Az István-kori egyházmegyék területe, mint fent a keletkezéssel kapcsolatban már utaltunk rá, lényegében a honfoglaláskor letelepedett törzsek szállásterületével esett egybe. Az egyházmegyék határainak kijelölésekor, a nomád térszemléletnek megfelelően, ezért a kisebb-nagyobb folyóvizeknek jutott fontos szerep. Az, hogy az elsődleges alapítású püspökségek határai korábbi területegységek széleihez igazodtak, tudatos királyi döntés eredménye lehetett. István korában az egyházmegye egy vagy több teljes vármegyét foglalt magában, több püspökséghez tartozó vármegyével nem találkozunk (Kristó 2003b: 61–62, 71–73, 89).

Az egyházmegyék határai megalapításuk után viszonylag állandóak maradtak. A vármegyék határai ezzel szemben – részben az ország területén a korai, nagy kiterjedésű megyék szétagolódásával, a határvidékek

közigazgatásba való bevonásával kialakuló újabb vármegyéknek köszönhetően, részben pedig a várnépek szabad költözésének következményeként – sokat változtak az idők során. Az István-kori 29 valószínűsíthető vármegye a 12. század közepére mintegy 47-re gyarapodott, a 14. század végére pedig már 69 vármegyével és az etnikumok jó néhány önálló igazgatási egységével számolhatunk. Ez utóbbi állapotnak megfelelően 1400 táján a főesperességek száma szintén száz közelében volt (Kristó 2003b: 68–80, 88, 92–93, 101–102).

Az egyházszerkezet alsó szintjének kiépítését gyérnek tartható falusi plébániahálózat kialakításával kezdte meg István. Rendelkezése értelmében 10 falu volt köteles egy templomot építtetni közös határukban. A ruhákat és oltárterítőket a király; a papot és a könyveket a püspök adta; az egyéb anyagi javakat (pl. birtok, szolgák, állatállomány) a falvak biztosították a társulási templom számára. Mindez komoly társadalmi összefogást igényelt az érintettek részéről, miközben, az anyagi terhek megosztása miatt, senki nem formálhatott tulajdonjogot a felépült létesítményre (Kristó 1999: 82; 2003a: 109; Mályusz 2007: 20).

A világi egyházigazgatás alapszerkezete – ha később az egyes szintekhez kapcsolódó intézmények száma szaporodott, viszonyrendszere bonyolódott is – a 11. század végére lényegében kialakult. Az egyházkormányzat élén a két érsekség állt, alattuk a püspökségek, valamint az ezek munkáját közvetlenül segítő káptalanok helyezkedtek el, majd a főesperességek, végül pedig a plébániák következtek a hierarchiában. Ennek megfelelően a világi papság legelőkelőbb rétegét, a felső klérust az érsekek, püspökök és prépostok alkották; a közbülső réteget a főesperesek, valamint a kanonokok tették ki; az alsópapságot pedig jórészt a plébánosok jelentették (Kristó 1999: 83; 2003a: 193–194).

1.3. Szemléletbeli, kulturális átalakulás

Nehezebb feladat volt a magyarság szemléletének megváltoztatása. A pogány kori nomádállam és a törzsi államok keretei között jól működő, ismert életviteli minták és viselkedési formák helyettesítése a nyugat-európai típusú keresztény, feudális államiság által megkívánt idegen normákkal a gondolkodásmód átalakítását kívánta meg. Mindenekelőtt meg kellett értetni a néppel, hogy a nemzetség, illetve a törzs közös tulajdonában és használatában lévő, rugalmasan kezelt határokkal bíró legelőterületek fennállása helyett az új államban a föld magántulajdont képez. Az egyéni tulajdonjog ráadásul a magántulajdonban lévő földbirtokon található ingóságokra is kiterjed. Ennek elérésére István mindkét törvénykönyvében található rendelkezés a magántulajdon sérthetetlenségével kapcsolatban (Kristó 1999: 137–141; 2003a: 148–152).

A nomád- és törzsi állam társadalmi alapegységei, a vérségi kötelékek szerint összeálló nagycsaládok, nemzetségek által megvalósított napi ügyvitel a

területi alapon szerveződő állami közigazgatás intézményrendszerének feladatává vált. A törvénykezés terén a törzsi szokásjog, a népjog helyett a király jogát érvényesítő nyugati típusú törvényhozás, illetve a korai egyházi jogalkotás egykorú rendelkezései által befolyásolt, a király és az egyházi, valamint a népet képviselő világi előkelők kompromisszumán alapuló, írásban rögzített törvények alkalmazása vált gyakorlattá (Kristó 1999: 54–58, 62; 2003a: 82, 83; 2003b: 55).

A Kárpát-medence természeti adottságai és a nyugatról érkező politikai hatások egyaránt gyökeres életmódváltást kívántak meg a magyarságtól. A 11. század során a téli és nyári legelők váltásán alapuló vándorló, nomád nagyállattartás szabadságát a föld-, kert- és szőlőműveléssel egybekötött, takarmánygazdálkodásra épülő istállózó állattenyésztés, a letelepedett életformát megkövetelő tervszerű gazdálkodás kötöttségei váltották fel. A szabad nomádok, ha a magántulajdonba került földterületen maradtak, az új tulajdonos által előírt munkára kötelezett szolgákká lettek (Kristó 1999: 141–148; 2003a: 156, 157–159).

A pogány szokásokat (pl. önbíráskodás, esküszegés, varázslás, leányrablás, sógorházasság, szabadosság) a király által hozott törvények elítélték és büntették, az új, keresztény erkölcsi értékek (pl. engedelmesség, hűség, becsületesség, könyörületesség, szerénység, igazságosság, türelem, jóindulat, szemérmesség) érvényesülésének kívánalma mellett. Törvény írta elő az új szertartási kötelezettségek (pl. vasárnapi misehallgatás, böjt, gyónás, temetkezés a templom kertjében) betartását is. A magyarságnak tehát, viszonylag rövid időn belül, erőteljes kulturális átalakuláson, akkulturáción kellett átesnie, hogy megbélyegzett pogány nomádokból a megállapodott nyugat-európai művelt keresztény országok által elfogadott, civilizáltnak tekintett Kárpát-medencei lakosokká legyenek (Kristó 1999: 107–111).

1.4. A szerzetesség

A 10. század legvégén megjelent az országban a szerzetesség is. Az első bencéseket, Adalbert prágai püspök társait és tanítványait Géza fejedelem hívta be és telepítette le Szent Márton hegyén (a mai Pannonhalmán). Monostoruk építésének befejezése, az apátság 1002. évi felszentelése István uralkodásának idejére esett. István alapította a bakonybéli, zalavári (1019), pécsváradi (1038) bencés monostorokat, s talán a zobori apátságot és a később a premontrei rendhez átsorolt somlónásárhelyi apácakolostort is. A legkorábbi bencés apátságok tehát az ország nyugati felében, főként az elsőként megalapított három egyházmegye területén létesültek, mely korábban az Árpádok törzsi szálláshelyét alkotta (Kristó 1999: 89–90; 2003a: 88–89, 109–110).

A 11. század későbbi évtizedeinek uralkodói szintén jórészt a nyugati országrészben létesítettek bencés monostorokat: I. András (1046–1060) Tihanyban (1055), I. Béla (1060–1063) Szekszárdon (1061), I. Géza (1074–

1076) Garamszentbenedeken (1075), I. László (1077–1095) Somogyvárott (1091) és, a hagyomány szerint, Bátán (1093) alapított apátságot. A keleti országrészben egyelőre kevesebb ilyen jellegű intézmény létesült: Aba Sámuel (1041–1044) Abasárott, I. László Szentjobbon építtetett monostort, s talán László királyhoz köthető a kolozsmonostori apátság alapítása is. A monostorok sokszor a térítők munkát irányító püspök székhelye közelében, ám viszonylag nehezen megközelíthető helyen épültek fel. Éppen helyzetük sejteti, hogy bennük sem missziós, sem egyházigazgatási tevékenységet nem folytathattak, az önálló, egymástól független bencés apátságokat az elmélyült hitélet színtereiként hozták létre (Kristó 1999: 89–90; 2003a: 133; Mályusz 2007: 25).

A korszakban jelentkező európai bencés reformmozgalmak különféle szellemi irányzatokként hatottak az éppen létesülő magyar monostorokban. A pannonhalmi, zalavári és szekszárdi apátságokban, elsősorban az apátok ismereteinek köszönhetően, a szerzetesi életmód aszketikus oldalát előtérbe állító itáliai reformtörékvéseknek volt nagyobb hatása. A gorzei reformirányzat, amely végső soron elismerte az uralkodó hűbérúri fennhatóságát a monostorok felett, a német területeken vált népszerűvé, mivel megfelelt II. Henrik német uralkodó (1002–1024) elképzelésének, aki a birodalmi egyházra tulajdonképpen saját magánegyházaként tekintett. A hűgával, Gizellával az országba érkező bajor papok ezt az eszményt jutatták el a bakonybéli, s talán a zobori monostorba is. A somogyvári apátság ugyanakkor a franciaországi Saint Gilles-apátság leányegyháza lett, s mint ilyen, a kolostorok központosított hálózatba rendezésére törekvő cluny reformirányzathoz kötődött legerősebben (Kristó 1999: 87–90; 2003a: 109–110).

A 11. században megjelentek az első magánalapítású bencés monostorok is: 1061-ben Ottó somogyi ispán Zselicszentjakabon, 1067 körül az Aba nemzetséghez tartozó Péter ispán Százdon, az Aba nemzetség más tagjai Feldebrón, míg a Bárkalan nemzetség Szeren építtetett magánmonostort. A 12. században tovább szaporodott a magánkézben lévő, ún. nemzetségi monostorok száma az Atyusz nemzetség almádi (1121), az Abák széplaki (1143), a Hontpázmány nemzetség bozói (1130 k.), a Gutkeled nemzetség csatári, a Csák nemzetség vértesszentkeresztii monostorával. A 13. században alapította a Ják nem a jáki apátságot (1214), a Győr nem a lébényi bencés monostort (1206 k.). Bencés monostor működött, a fentiekén túl, Kőszínen, Visegrádon, Tatán, Csatáron, Murakeresztúron, a nyitrai Koloson, Lekéren, Babócsán és Szalkán is. A bencések számára, ha némelyiket átadni is kényszerültek, mintegy 80 apátságot létesítettek az országban, a 13. századtól azonban a rend kezében lévő intézmények száma fokozatosan csökkent, a megmaradt monostorok elnéptelenedtek, rossz állapotba kerültek (Kristó 1999: 90; 2003a: 194, 258; Mályusz 2007: 23–24; 197–199).

A magánalapítású monostorok létesítésének feltétele a világi magánföldbirtok rendszerének megszilárdulása volt. A főurak a hitbuzgalmuk

jeléül alapított monostorokat magánvagyonukból a működéshez szükséges földadományokkal és egyéb javakkal ajándékozták meg, cserébe azonban közvetlen ellenőrzési jogot gyakoroltak a monostor felett. Az is megesett, hogy a létesítménynek adományozott földterületeken korábban épült társulási egyházak álltak, melyeknek papját ezután a monostor apátja nevezte ki. E falusi plébánosok tehát végső soron a patrónus alkalmazottjaivá váltak, aki ennek megfelelően bánt velük: elmozdíthatta, elbocsáthatta őket munkakörükből. A kegyúr gyakran egy-egy felszabadított szolgáját taníttatta ki klerikussá, hogy befolyását eredményesen tudja érvényesíteni. A főúri alapításokat gyakran motiválta az a szándék, hogy a monostor, melynek temploma a kegyúr és utódai temetkezési helye volt, egyben a nemzetség önálló ágának központjaként, a család tekintélyének szimbólumaként is szolgált (Kristó 2003a: 194, Mályusz 2007: 23–32).

A kisebb földbirtokkal rendelkező köznemeseknek szerényebb magánegyházak alapítására volt lehetősége. Gyakorta sajátították ki a tulajdonukba jutott földterületen lévő, több faluközösséghez tartozó társulási templomokat, elsősorban azzal a céllal, hogy az egyházon keresztül befolyással bírjanak a helyi ügyek kimenetelére, mivel egy-egy egyház hatásköre kiterjedhetett más birtokosok településeire is. A 12. századra a püspöki és magánegyházak sajátos szövédéke hálózta be az országot (Kristó 2003a: 194, Mályusz 2007: 23–32).

A 12. században új monasztikus szerzetesrendek, a ciszterciek és a premonstreiek képviselői jelentek meg az országban. Az erősen központosított szervezettel rendelkező ciszterci rend kolostorai Magyarországon főként királyi alapításúak, a kegyúri irányítást ugyanis kevésbé fogadta el a rend. Első hazai monostoruk, II. Béla (1131–1141) tárgyalásait követően az ekkor még gyermek II. Géza (1141–1162) idejében, Cikádon (a mai Bátaszék belterületén) létesült 1142-ben, ahová az osztrák Heiligenkreuzból érkeztek szerzetesek. III. Béla (1172–1196) Egres (1179), Zirc (1182), Pilisszentkereszt (1184), Szentgotthárd (1184) és Pásztó (1191) településeken létesített ciszterci monostorokat, amelyekbe francia szerzeteseket telepített le. 1183-ban kelt határozatának köszönhetően a magyarországi ciszterci monostorok ugyanazokkal a kiváltságokkal rendelkeztek, mint a franciaországiak (Kristó 2003a: 179, 194; Szentgyörgyi 2011: 14–21).

A 13. század során alapította Imre király (1196–1204) a kerci (1202), II. András (1205–1235) a toplicai (topuszkói) (1208) és IV. Béla (1235–1270) a péterváradi (1234) ciszterci apátságot, s ekkor került a renchez az ercsi monostor is (1253). Magánalapítású a Borsmonostoron (1197), Vérteskeresztúron (1214), Szepesen (1223), Gotón (Pozsegán) (1232), Pornón (1234), Zágráiban (1256/1274), Ábrahámon (1270) létesített ciszterci monostor és valószínűleg nemzetségi monostornak szánták a bélháromkúti (1232) ciszterci apátságot is. A ciszterci rend tagjai jelentékeny, addig terméketlen (így mocsaras, betöretlen)

területek szántóföldekké alakításával járó mezőgazdasági munkát folytattak, ami monostoraik helyének kiválasztására is hatást gyakorolt. A rend női monostorai a középkorban Pozsonyban, Ivanicson, Veszprémvölgyben (1240 után) és Brassóban működtek (Kristó 2003a: 194, 258; Szentgyörgyi 2011: 7, 14–21).

A lelki gondozással is foglalkozó premontreiek első magyarországi prépostságát II. István (1116–1131) alapította Várad-előhegyen (Váradhegyfokon). A Kökényesradnót nemzetség tagjai a 12. század második felében létesítették premontrei monostorukat Garábon. A 13. század során további magánalapítású premontrei prépostságok jöttek létre az országban: az Ajnárdfi nemzetség által alapított zsámbéki, a Hontpázmány nemzetség által létrehozott bényei és sági, a Túrje nemzetség által létesített türjei prépostság. Premontrei monostor állt még Csúton és Csornán is (Kristó 2003a: 194, 258; Mályusz 2007: 201).

Népszerűségük tetőpontján a monasztikus rendekhez tartozó szerzetesek elsődleges feladata a kegyúr és rokonai lelki üdvéért való szüntelen imádkozás, valamint saját egyéniségük, lelki életük fejlesztése volt. A barátok a szellemi és testi tétlenség kiküszöbölésére szigorú napirendet követtek. A monostorokban a fegyelem a későbbiek során azonban meglazult; az intézmények a kegyúri család anyagi támogatásának hiányában elvilágiasodtak és elszegényedtek: a szerzetesek hivatásuktól elfordulva világi tevékenységekkel keresték meg az élelemre valót, az épületek állapota leromlott, a kolostorok elnéptelenedtek. A vallásosságnak az a formája, amelyet a monasztikus rendek képviseltek (közösségi ima, pompával körülvevő liturgia), a 13. század végére elveszítette vonzerejét (Kubinyi 1999: 240; Mályusz 2007: 201–205).

A lovagrendek közül II. Géza király (1141–1162) idején telepedtek meg Magyarországon a johannita (keresztes vagy ispotályos) lovagrend tagjai és a templomosok. Előbbiek legfontosabb rendházai Budán és Székesfehérvárott, utóbbiak központi rendháza Csurgón állt. II. Géza 1150 körül új lovagrendet is alapított, a stefaniták ispotályos kanonokrendjét, Esztergom-Szentkirály központtal. III. Béla (1172–1196) jelentős adományokkal látta el mind a fehérvári keresztéseket (akiknek javait 1193-ban össze is íratta), mind pedig a templomos lovagrendet. 1200 táján a Szent Lázár-rend kórházat működtetett Esztergomban. II. András (1205–1235) a Német Lovagrendnek a keresztes hadjáratok után Európába visszatérő tagjait rövid időre letelepítette ugyan a Barcaság területén, ám a pápa által is támogatott önállósulási kísérletük miatt végül kiűzte őket az országból. IV. Béla (1235–1270), a tatárjárás után egy esetleges második hadjárat kivédésére, nagy területeket adott johannita lovagrendnek a Kárpát-medence délkeleti részén, mivel azonban a lovagok várépítési kötelezettségüket elhanyagolták, hamarosan vissza is vette azokat (Kristó 2003a: 179, 194, 215, 234).

Érdekes jelenség, hogy a 11. századi Magyarországon a dominánsan latin rítusú kolostorok között a görög egyház monostoraival is találkozunk. A magyar

királyok a keleti egyházat vezető bizánci császár politikai befolyásának elutasítására felléptek ugyan a görög püspöki szervezet hazai kiépülése ellen, de magukat a görög rítusú monostorokat támogatták működésükben, mint ezt a veszprémi apácák kolostorának létrehozása, a marosvári görög szerzetesek Oroszlámosra történő áttelepítése, a visegrádi és oroszok görög monostorok I. András (1046–1060) által való megalapítása mutatja (Kristó 1999: 91; 2003a: 110).

A keleti egyházhoz való sajátos viszonyulás jelei később is jelen voltak. IV. István (1163–1165) rövid uralkodása alatt Bizánc politikai befolyása jelentősen megerősödött az országban. A gyermekként Bizáncban nevelkedő későbbi III. Béla király (1172–1196) 1193 után a szávaszentdemeteri monostort a jeruzsálemi Szent Theodosziosz lavrának adományozta, a görög egyházban tisztelt Rilai Szent Iván bolgár remeteszent kultuszát azonban az érsek ellenállása miatt nem tudta meghonosítani Esztergomban. Imre (1196–1204), a pápa kedvére téve, a magyarországi görög rítusú monostorokat egy püspökségbe szándékozott gyűjteni, amely közvetlenül a pápa fennhatósága alá tartozott volna, illetve latin apátokra bízta volna a monostorok vezetését és megreformálását. Imre terve végül nem valósult meg, de a görög egyház a 13. század során háttérbe szorult az országban (Kristó 2003a: 172, 179, 198–199, 259).

A 13. század során megjelenő, a nép között forgolódó kolduló és (fél)remete rendek népszerűsége hamar felülmúlta a világtól elzárkózó monasztikus rendekét. A kolduló rendek közül a domonkosok (1221) és a ferencesek (1229) közel egy időben jelentek meg az országban. Elsősorban a városokban telepedtek meg, ahol a feudális kiváltságokból kiszorult, egyszerű körülmények között élő néprétegek társadalmi renddel, s az ezt támogató vallással szembeni elégedetlenségének legyőzésére a legjobb terep kínálkozott. Műveltségük, szónoki képzettségük alkalmassá, életmódjuk hitelessé tette őket e néprétegek meggyőzésére (Kristó 2003a: 258–259; Mályusz 2007: 257–260).

A domonkos rend első kolostorai Győrben (1225), Esztergomban (1225), Székesfehérvárott (1230 körül), Pécsen (1238) és Budán (1250 körül) épültek; a Nyulak szigeti (margit-szigeti) apácakolostort 1259-ben alapította IV. Béla (1235–1270). Az első ferences rendi kolostor Esztergomban létesült, ezt követte a század folyamán a budavári, a győri, a nagyszombati, a nyitrai, a nyulszigeti, a pataki, pozsonyi, a radnai, a székesfehérvári, a szemennyei és a verőcei kolostor létrehozása. A kolduló rendek, mivel a barátok a rendbe és nem annak egy meghatározott kolostorába léptek be, nem kötötték helyhez a szerzeteseiket, hanem szabad mozgást tettek lehetővé számukra, sőt, olyan feladatokkal bízták meg őket, amelyek megkövetelték, hogy az egymástól távoli egyházi szervezeti egységeik együttműködjenek. II. András (1205–1235) idején domonkos rendi szerzetesek hirdették a kereszténységet Boszniában; Dél-Moldvában Milkó központtal kun térítőpüspökséget hoztak létre; s missziót indítottak a keleti

magyarok felkutatására is. 1270 körül a domonkosoknak 30, a ferenceseknek 25 kolostora volt az országban, s a kolostorok száma mindkét rend esetében többszörösére növekedett a következő századokban. A mendikánsok közül az Ágoston-rend a 13. század legvégétől jelentékenyebb, a karmeliták három, bécsi fennhatóság alatt álló magyarországi (budai, pécsi, eperjesi) kolostorukon keresztül kevésbé erős hatást tudtak kifejteni (Kristó 2003a: 220, 223, 259; Mályusz 2007: 257–260).

A félremete karthauzi rend 1230 körül jelent meg az országban, bencésektől átvett ercsi monostorukat a tatárjárástól tudták fenntartani. Csak a század végén, 1299-ben, szepességi (menedékkövi) kolostoruk kialakításával jelentek meg újra Magyarországon. Széles körben való elterjedésüket azonban gátolta az a tény, hogy megtelepedésükkor már volt az országban egy hazai alapítású remeterend, a pálosoké. A pálos rendet a század közepén szervezte meg Özséb esztergomi kanonok, a korábban Bertalan pécsi püspök által felügyelt, Mecsekben élő remeték és a Pilis hegységben tartózkodó remeték egyesítésével. A rend első háza Szentkereszten (Klaspusztán) állt a Pilisben, a század végére központjuk a Budai-hegységben ekkor felépített Szent Lőrinc-kolostor lett (Kristó 2003a: 258–259; Mályusz 2007: 240–242).

1.5. Anyagi feltételek: tized és egyházi birtokok

A világi és a reguláris egyház működésének anyagi feltételei két forrásból származtak: a tizedből, amely az egyházat mint szervezetet illette meg és az egyházi birtokok bevételeiből, amelyek az egyházat mint feudális földesurat illették meg (Kristó 1999: 103; 2003a: 193; Mályusz 2007: 17–20). A két bevételi forrásból származó jövedelem aránya a középkor folyamán változott. A változás irányáról azonban megoszlanak a vélemények. Mályusz Elemér (2007: 19–20) a következő képet rajzolja róla: „Az egyház vagyonsodása [...] párhuzamosan haladt a feudalizmus megerősödésével. A fejlődés eredményéül a XIV–XV. században az ország birtokállománya 12,1%-a urának mondhatta magát [...], s bár hiányzanak a számítások, hozadéka országos viszonylatban akkor már a tizednél nagyobbra becsülhető”. Mályusz szemléletében (2007: 23) az elsősorban a tizedjövedelmekből fenntartott István-kori püspöki egyházak éppen a jómódúak által számukra az ellenőrzés jogköréért cserébe juttatott földbirtokadományoknak köszönhetően váltak magánegyházakká.

Kristó Gyula (1999: 103) ezzel szemben azt hangsúlyozza, hogy a legtöbb földbirtok már a 11. században az egyház tulajdonába került, s később csak kisebb mértékben gyarapodott, ezzel szemben a tized a lakosság számának növekedésével arányosan folyamatosan nőtt a középkor során. Megítélése szerint, ennek megfelelően, a 11. században az egyházi jövedelmek nagyobbik részét a földbirtokok járadéka tette ki; a későbbi századokban azonban az egyházi bevételek háromnegyede már a tizedből származhatott az országban. Az

adományokból származó, ezért szórt jellegű egyházi földbirtokokon Kristó a gazdálkodást nehézkesnek és költségesnek tételezi fel; s fontosnak tartja kiemelni, hogy az egyházi ingatlanvagyon „teljes területe még a középkor végén, legnagyobb kiterjedése időszakában sem érte el az ország területének 15%-át, ami európai mértékkel mérve alacsonynak számított” (1999: 106–107).

A tizedfizetés kötelezettségét I. István II. törvénykönyvében írta elő népe számára. A tized, az egyház fontosságának jeléül, a püspököt illetve, eltulajdonítása esetén a püspök vehetett elégtételt. A pannonhalmi apátság 1001-re keltezett interpolált oklevele szerint István király az alapításkor Somogy megye jövedelmének a püspököt illető tizedét adta át a monostor apátjának. A megkurtított bevételű püspök a későbbiekben ezért pert is indított az apátság ellen. Tizedet ekkor még mindenki köteles volt fizetni, rendi kiváltságok tekintetben nem érvényesültek. A tized eltitkolásáért büntetés járt. A püspök tizedjövedelméből gondoskodott a liturgikus könyvek készíttetéséről, beszerzéséről, a papi hivatásra szánt ifjabb generáció kineveléséről; cserébe a társulási egyházak papja kiválasztásának joga lehetővé tette számára a közvetlen irányítás megvalósítását (Kristó 1999: 104; Mályusz 2007: 17–19).

I. László rendelete értelmében a püspök az őt illető tized negyed részét egyházmegyéje papjainak volt köteles átadni. László király arról is rendelkezett, hogy a más püspökség területén legeltetett állatállományból a tizedet és a negyedet az otthoni papok kapják. Az alsópapság tehát a püspököktől nemcsak személyi, hanem anyagi függőségbe is került. Mindez a püspöki kar irányítási jogköre és tekintélye elismerésének növekedéséhez vezetett az alsópapság körében. László törvényei, a központosítás jegyében, az apátokat is a püspökök joghatósága alá tartozónak nyilvánították; a püspökök kiadásait pedig növelték: a pogányfelkelésekben megsérült templomok helyreállításakor, István rendeletének szellemében, csak a könyvek beszerzése volt az ő feladatuk, a régiségük miatt elpusztult egyházak újjáépítésének viszont már a teljes költsége a püspököket terhelte (Kristó 2003a: 131; Mályusz 2007: 21–22).

László tizedfizetésre kötelezte azokat a szabadokat, akik az apátok és a püspökök szolgálatába léptek. A király a tized beszedésének körülményeit is szabályozta. Jó termés esetén a tizedet önbevallás alapján a családfőtől, illetve a külön házban élőkől a püspök decimátorai hajtották be. Ha azonban a befizetendő mennyiség felett nézeteltérés kerekedett, a király és az ispán poroszói, vagyis állami tisztségviselők segédkeztek dönteni a vitában (Kristó 1999: 104; 2003a: 131; Mályusz 2007: 21–23).

Kálmán király elrendelte, hogy a vám és adók után is tizedet kell fizetni a püspök részére, ugyanakkor a vámhelyek tulajdonosainak bevételei még a 14. században sem voltak tizedkötelesek. Kálmán a klérus tagjainak mezőgazdasági termékeit tizedmentesnek nyilvánította ugyan, de a negyedet ezek után is ki kellett adni az alsópapságnak. Időnként a világi papság középső rétege is rászorult felettese anyagi támogatására: 1156-ban, II. Géza uralkodásának idején

az esztergomi érsek 70 falu tizedét volt kénytelen átengedni kanonokjainak, hogy számukra napi kétszeri étkezést biztosítson. A 13. század során a káptalan tagjai aztán mind nagyobb részt szereztek meg a tized eredendően az alsópapságot illető részéből (Kristó 1999: 103–104; 2003a: 144, 194, 258; Mályusz 2007: 18, 21).

Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a középkori Magyarországon a jövedelmeknek csak bizonyos típusai voltak tizedkötelesek. A 11. században, amikor a tizedfizetés gyakorlata kialakult, a magyarság alapvetően mezőgazdasági tevékenységet folytatott. Megvoltak továbbá a különféle királyi jövedelmek (pl. vám, adó, pénzverés), amelyeket így szintén tized alá lehetett vonni. Nem voltak azonban jellemzően jelen a kézművesség termékei, a kereskedelem és az adásvétel egyéb formái, a magánbevételek. Ezzel magyarázható, hogy az országban még középkor második felében is csak a termények és az állatállomány után kellett tizedet fizetni, az iparcikkek és az adásvételből eredő bevételek után nem (Mályusz 2007: 22).

A tized mellett a másik fő bevételi forrás a középkor során a feudális földbirtokokból származó jövedelem volt az egyház kezében. Alapítóleveleink rendre beszámolnak arról, hogy egy-egy egyházmegye, prépostság, káptalan vagy apátság alapításakor a király vagy a kegyúr a működés feltételeit megteremtve mely ingatlanokat adta át az egyháznak. A királyi alapítású intézmények jellemzően gazdagabb adományban részesültek, mint az eredendően kevesebb földbirtokkal rendelkező főurak által létrehozottak. A király és a világi előkelők azonban nemcsak alapításkor, hanem a későbbiekben is gyakran adományoztak birtokokat egy-egy egyházi intézmény, rend számára. I. László például jelentős adományokkal látta el az István által alapított pannonhalmi, bakonybéli és pécsváradi apátságokat, III. Béla pedig a nyitrai egyháznak, a pannonhalmi apátságnak, a fehérvári keresztéseknek (akiknek javait 1193-ban össze is íratta) és a templomos lovagrendnek adományozott nagyobb birtokokat. A világi előkelők azzal a meggyőződéssel juttattak javukat, ún. lélekadományokat az egyházi intézményeknek, hogy ezekért cserébe az egyháziak közbenjáró imái megszerzik számukra és rokonaik számára az áhított örök lelki üdvösséget (Kristó 1999: 104–106; 2003a: 133, 150–151, 179, Mályusz 2007: 19–20).

Az adományokból összetevődő, szórt jellegű földbirtokai jövedelmeként az egyház elsősorban természetbeni juttatásokra, terménybevételre számíthatott. Az ingatlanokkal együtt egyházi tulajdonba került szolgák pedig – a püspök, az apátság lakóhelyről, munkaeszközökről való gondoskodásáért cserébe – termékekkel és szolgáltatásokkal tartoztak az egyháznak. Mályusz Elemér az egyházi birtokok megszervezésének fontosságát a gazdasági élet fejlődése szempontjából abban látja, hogy a kisebb-nagyobb egyházi uradalmak, gazdaságok, eredményességüknél fogva, mintaként szolgálhattak a világi

magánbirtokok kialakításának mikéntjéhez (Kristó 1999: 142–145; 2003a: 106; Mályusz 2007: 20).

Nagy jelentősége volt ennek már a 11. században is: az egyház nomád gazdálkodás helyett kezdettől fogva tervszerű gazdálkodást folytatott birtokain, mivel a számára szükséges termények, termékek előállítását csak ilyen formában látta biztosíthatónak. Egykor nomád életmódot folytató szolgálait pedig igyekezett rendeletekkel is földművelésre bírni: a szabolcsi zsinat (1092) a templomtól távoli falu lakóinak képviselőjében az istentiszteleten megjelenő hívet arra kötelezte, hogy három kenyert tegyen le az oltárra, bizonyítva a falu földműves tevékenységét (Kristó 1999: 142–145).

Az egyházi birtokok gazdasági jelentőségét királyaink is felismerhették, hiszen több rendelkezésük is a már meglévő egyházi ingatlantulajdont védi. I. László összeíratta a bakonybéli (1086) és a pannonhalmi apátság (1093) birtokait; egy 1092-ben kelt zsinati intézkedésében pedig a püspöki törvényszéket hatalmazta fel arra, hogy az egyház számára megígért, de meg nem adott adományokat megszerezze. Kálmán király törvénybe foglalta, hogy Szent István az egyháznak juttatott adományai továbbra is az egyház tulajdonában kell, hogy maradjanak. III. Béla az aradi prépostság, a cégényi monostor és a fehérvári keresztesek javait foglaltatta oklevélbe (Kristó 2003a: 133, 144, 179).

Az egyház anyagi gyarapodását az egyházi előkelőségek gazdagodása kísérte. Az egyházi és a magánvagyon a főpapság esetében többszörösen összefonódhatott. A gazdag főúri családok befolyásuk biztosítására gyakran adták fiaikat egyházi pályára, akik közül sokan egész a püspökségig jutottak; a püspökök megtarthatták a hivatali idejük alatt szerzett egyházi javak negyedét. A püspökök nem egyszer túl is léptek törvényes jogaikon: az egyház szolgálait saját birtokuk művelésére használták fel, az egyházmegyéjük területén álló monostorokat igyekeztek megszerezni maguknak, az egyházi vagyont hagyatékként rokonaik kezére játszották át. A püspökök, a királyi alapítású apátságok lakói számára az egyházi bevételek kellő anyagi biztonságot, kényelmes életet teremtettek, a középső és alsópapság azonban jóval szerényebb lehetőségekkel kellett, hogy beérje (Kristó 1999: 107; 2003a: 258–260; Mályusz 2007: 19–20, 31).

Az egyházi földesúr szolgálatában állók legfelsőbb rétegét a *minister*, *liber*, *iobagio* néven említett, termék- és kisebb munkajáradékkal adózó kötött szabadok alkották. A középső réteg ipari termékekkel, szolgáltatásokkal tartozott az egyháznak; a legtöbb munkajáradék a legkevesebb joggal bíró szántókat és aratókat terhelte. Az egyházi birtokon korán, a 12. században áttértek a munkajáradékról a termékjáradékra, amelyet az egyházi szolgálatban álló népek prédiungazdaságok helyett önálló kisgazdaságaikban termeltek meg. László kora óta a tolvajlásra ért szabad ember, ha a büntetés elől a templomba menekült, az egyház szolgájává lett. Az a pap, aki visszasegítette őt

szabadságához, szintén az egyház szolgájává vált (Kristó 2003a: 128, 191–192; Mályusz 2007: 30).

Az egyház által birtokolt ingatlanok között, a szolgáltatónépek falvai mellett, a 13. században több jelentős város, városrész is feltűnik. Esztergomban az egyházi tulajdont az érseki város, valamint a káptalan kezében lévő városrész alkotta a latin-vallon kereskedők lakta királyi várossal szemben; Várad város káptalani földön épült ki; Győr egy része a település várossá nyilvánítása után is káptalani fennhatóság alatt állt; Óbudát Imre király a budai prépostságnak adományozta; Székesfehérvár belvárosában továbbra is egyházi előjogok voltak érvényben (Kristó 2003a: 250).

Az egyház anyagi megerősödése, társadalmi tekintélye, politikai befolyása a 13. századra az ország egységes központi irányításának veszélyeztetéséhez vezetett. Az országban elsőként az esztergomi érsekség kísérelt meg tartományuraságot kiépíteni. Lépésről lépésre szerzett kiváltságai (adómentesség, saját bíraskodás, egyházi nádor, a nemesfémhányászatból származó királyi jövedelmek tizede, a kamara hasznából való részesedés, a pénzverés felügyelete, a nemesi birtokok érsekségre hagyatékozhatósága, Esztergom megye tulajdonjoga, egyes emberek jogállásának megváltoztatása) a királyi hatalomtól való függetlenedést készítették elő. A század végének társadalmi és politikai tényezői miatt a kísérlet sikertelen maradt, tartományuraságot végül a hamarosan az egyházi fölé növvő világi nagybirtok képviselői tudtak kialakítani Magyarországon (Kristó 2003a: 259–260).

1.6. Egyházi vonatkozású törvények

I. István mindkét törvénykönyvében találunk az egyházzal kapcsolatos rendelkezéseket. Az I. törvénykönyv elrendeli az egyházi javak védelmét; nyilatkozik a püspökök, papok munkájáról és védelmet nyújt személyüknek a nem egyháziak tanúskodása ellenében; kötelez a keresztény vallás és előírásainak megtartására, szól az istentisztelet alatt követendő viselkedési formákról, bünteti a pogány korszakból fennmaradt erőszakos cselekedeteket, megnyilvánulásokat. A II. törvénykönyv mondja ki, hogy minden tíz falunak közös templomot kell építtetnie; rögzíti a tizedfizetési kötelezettséget; továbbá hangsúlyozza, hogy a püspök által gondozott javak a tisztséghez és nem a tisztségviselőhöz kötődnek, egyének nem sajátíthatják ki őket (Kristó 1999: 138–139; Kristó 2003a: 96–97).

Későbbi Árpád-házi királyaink a Szent István-i reformokhoz való viszonyulásuk függvényében rendelkeztek egyházi ügyekről. Aba Sámuel a régi rend visszaállítására tett kísérlete során tervbe vette a püspökök megadóztatását és az egyháznak juttatott adományok visszavételét. I. Béla ugyanakkor az István korában még az egyház látogatását elősegíteni hivatott vasárnapi vásárokat, a templomba járás szokásának meggyökeresedésével, kötelező érvénnyel a

szombati napra helyezte át, hogy a vasárnap kizárólag az istentisztelet napja lehessen (Kristó 2003a: 116, 123).

László király 1092-re keltezett I. törvénykönyvének 42 cikkelye egyházi vonatkozású rendelkezéseket tartalmaz. A törvénycikkek egy része az egyházszerkezettel kapcsolatos kérdéseket tárgyal. Így védelmezi az egyházak vagyonát; szabályozza a tizedfizetést; az elpusztult templomok újjáépítésére kötelez; lépéseket tesz a papi nőtlenség elterjesztése érdekében; az apátokat a püspökök fennhatósága alá helyezi. A törvénycikkek másik csoportja a hitélet erősítését, a templomba járás szokásának élénkítését célozza meg. László előírta, hogy az istentiszteleteken az egyháztól távol eső településekről egy-egy képviselőnek jelen kell lennie; a templomukat elhagyó falvak lakosait pedig vissza kell kényszeríteni eredeti lakhelyükre. A templomból megfelelő indok nélkül hiányzó testi fenyítésében részesülhettek. László, vallási kérdésnek tüntetve fel az ügyet, az izmaelitákkal szemben az asszimiláció, a zsidókkal kapcsolatban az elkülönítés politikáját alkalmazta. A Lászlónak tulajdonított, valójában Salamon és/vagy Géza uralkodása alatt keletkezett III. törvénykönyv nyilatkozik az ispáni várban összegyűjtött, ki nem váltott szökött javakról (emberek, állatok), melyek kétharmada a királyt, egyharmada az ispánt illette, a püspök pedig tizedet kapott utánuk; továbbá kivette az egyházi személyeket a királybírák illetékessége alól (Kristó 2003a: 128–132).

Kálmán I. törvénykönyve megerősíti, hogy az István által az egyháznak juttatott birtokok továbbra is az egyház tulajdonában maradnak; kimondja, hogy a vámok és az adók után tized jár a püspöknek; rögzíti, hogy az egyházban világiak nem, csak a püspökök szerezhetnek hatalmat; előírja, hogy egyházi személy ne öltön világi ruhát; szokássá kívánja tenni a templom körüli temetőbe való temetkezést; ellenzi a boszorkányokkal kapcsolatos vizsgálatokat. A papi nőtlenség, illetve az izmaeliták és a zsidók megítélésében Kálmán lényegében László törvényeinek irányvonalát követte (Kristó 2003a: 144).

A Kálmán-kori zsinatok főként az egyházi fegyelem erősítését szolgáló határozatokat hoztak. Rendelkeztek a női püspökök hivatalviselésének körülményeiről; a papoktól egyre határozottabban kívánták meg a nőtlenséget; az apát feladatává tették a kolostori vagyon megővését; tiltották a papok keresztény értékrenddel össze nem egyeztethető cselekedeteit; elítélték, ha egyházi személy anyagi haszonnal járó világi tevékenységet folytatott vagy pénzért végezte el egyházi feladatait; kimondták, hogy egyházi személyek nem tanúskodhatnak, s világi bírákhoz sem fordulhatnak, mert az egyházi törvények vonatkoznak rájuk (Kristó 2003a: 144–145).

II. András az 1222. évi Aranybullában és egy ugyancsak ebben az esztendőben kelt kiváltságlevélben mentesítette az egyházat a királyi adók megfizetése alól. Az Aranybulla ugyanakkor az egyház érdekeit sértő rendelkezéseket is tartalmazott: megtiltotta a tized pénzben való szedését és korlátozta az egyház részesedését a sókereskedelemben. A püspökök részére,

ahogy a világi előkelők számára is, az Aranybulla biztosította az ellenállási jogot: a törvényben foglaltakat megszegő királynak a hűtlenség vádját magukra nem vonva mondhattak ellent. Egyes vélekedések szerint az egyház ekkor szerzett kiváltságai okán a felső klérus már-már rendi jogokkal bírt az országban. A kiváltságlevél leszögezi továbbá, hogy az egyháziak felett egyházi ügyekben kizárólag az egyházi bíróságok illetékesek dönteni; az egyházi rendbe szolga jogállású ember nem vehető fel; a papok hasznot hajtó illetéktelen tevékenységeket nem folytathatnak (Kristó 2003a: 213–214, 259).

Az Aranybulla 1231. évi megújítása már nem tiltotta a tized pénzbeli fizetését és a só ország belsejében való tárolását. Az új változat az egyház falvait kivette a megyésispán ítélkezési fennhatósága alól; mentesítette az egyházi népeket a király számára való szolgálattól; megerősítette az egyházi bíráskodás illetékességét az egyházi személyek és az egyházi ügyek esetében; peres ügyekben az egyház tanúbizonyosságának kívánalmával kiemelt szerepet juttatott a hiteles helyeknek az igazságszolgáltatásban. Az ellenállási jog helyett az esztergomi érsek által való kiközösítés lehetősége kívánta a királyt a törvényben foglalt betartására bírni. Az egyház II. András gazdaságpolitikájából származó korábbi sérelmeit orvosolni kívánó 1233. évi beregi egyezmény pedig visszaadta az egyháznak a só szállításával, tárolásával és értékesítésével kapcsolatos kiváltságait; akadályozta az izmaeliták és zsidók közhivatal élére kerülését; teljes adómentességet biztosított az egyházi személyeknek; s rögzítette az egyházi bíróságok illetékességi körét (Kristó 2003a: 218–221).

A Kálmán-kori zsinatokhoz hasonló törekvések vezethették az 1279. évi budai zsinatot is, amikor eltiltotta a papokat a világi fényűzéstől, kocsmatartástól, kereskedelemtől, verekedéstől, rablástól, nővel való együttlakástól; szigorított a szerzetesek életmódján; bizonyos fokú szellemi igényességet követelt meg a klerikusok rétegeitől: a plébánosoknak legalább egy liturgikus kézikönyvvel kellett rendelkezniük, a főespereseknek pedig járatosnak kellett lenni a kánonjogban, s ismeretekkel kellett bírni a hét szabad művészet területén is. III. András 1290. és 1298. évi dekrétumai megerősítették az egyház régi kiváltságait (javak védelme, tized szedése, vámmentesség, tanúbizonyosság tétel stb.), s a király mellé állított főpapi tanácsosok révén, a rendképviselő korai megnyilvánulásaként, lehetőséget biztosítottak az egyház számára a kormányzati hatalomban való részvételre (Kristó 2003a: 259, 267, 269–273).

A magyarországi egyház helyzetét, lehetőségeit, megítélését nagyban befolyásolta, hogy királyaink, külpolitikai irányultságuknak megfelelően, milyen egyezségeket kötöttek a pápával. II. Géza 1161-ben ugyan lemondott arról, hogy a püspököket pápai engedély nélkül áthelyezze vagy hivataluktól megfossza, de ugyanezen megállapodás fenntartotta, hogy az érseki palást átadása a magyar király joga, továbbá, hogy a pápához a magyarországi egyház csak a királyon keresztül fordulhat. Kevéssel később, 1169-ben III. István feladta a királyi

prépostok és apátok kinevezésének jogát, s a megüresedett püspökségi javak egyházi kézen való meghagyására is ígéretet tett (Kristó 2003a: 170–171, 175).

1.7. Műveltség

Az egyház különleges jelentőségéhez a korszakban az is hozzájárult, hogy a műveltség és annak terjesztése is a kezében volt. A legelső magyar iskola a korban jelentősnek számító könyvtárral is bíró Pannonhalmán létesült, a magyarországi klerikusok első hazai származású rétege itt végezte tanulmányait a 11. század elején; a nagyobbik Gellért-legendából pedig kiderül, hogy az 1030-ban alapított csanádi püspökségnek is volt iskolája, innen kerültek ki a dómkolostor első kanonokjai (Kristó 1999: 91–95).

A monostori, dóm-, káptalani és plébániai iskolákban alapszinten írást, olvasást, latin nyelvet és irodalmat, valamint zenét tanítottak, felsőbb szinten filozófiát, szónoklatot (amely magában foglalta a levelek és oklevelek írásának és a történelemnek az oktatását is), kevésbé részletesen pedig számtant, mértant és csillagászatot oktattak. A 13. században a kanonokok egy része, a káptalanok anyagi támogatásával, Párizsban vagy Bolognában tanult elsősorban római és egyházi (kánon-)jogot, majd hazatérve a királyi udvarban és a hiteles helyeken oklevelek készítésekor vette hasznát jogi ismereteinek. Néhányan közülük bölcséleti, teológiai, történeti munkákat is írtak; sőt, a fordítások készítése mellett, megindult az anyanyelvű irodalmi művek alkotása is (Kristó 1999: 91–95, 2003a: 260–262).

Az írásbeliség gyakorlati alkalmazásának fontos területe volt az oklevelek készítése, ennek kivitelezői a korszakban szükségszerűen az írástudó egyházi emberek voltak. A magyarországi oklevelezés első ismert darabja, a veszprémi apácakolostor alapítólevele görög nyelven készült, s olyan irányvonalat képviselt, melynek a továbbiakban nem volt folytatása. Latin nyelvű oklevelezésünk nyugati mintát követve alakult ki: István első oklevelei a német-római császári oklevelekkel mutatnak rokon vonásokat. A német hatás László korára elhalványult, a vidéki egyházi központokban ugyanakkor megindult a királyi pecséttel ellátott magánoklevelek kiadása. Az oklevelezési gyakorlat széles körű elterjedésének következménye, hogy a 12. század derekán a királyi társaskáptalanok javadalmát élvező udvari papságot egybegyűjtő királyi kápolnán belül kiformalódik egy, a királyi okleveleket hivatalosan kiállító szerv. Ebben az oklevélkiadásért a királyi pecsétet őrző kápolnaispán felelt, az oklevelek szerkesztése a notarius, a tisztázati példány elkészítése a királyi káplánok, székeskáptalani papok feladata volt. III. Béla idejében az oklevélkiadó hivatal, elsősorban francia mintára, jelentősen átalakult: függetlenné vált a királyi kápolnától, ezáltal az azt felügyelő esztergomi érsektől, s létrejött az egyházi befolyástól kevésbé érintett, önálló királyi kancellária (Kristó 1999: 58–62; Kubinyi 1999: 7–67).

A magyarországi kereszténység erősítését, a keresztény Magyarország európai elismertetését célozhatta meg I. László azzal, hogy lehetőséget teremtett saját, hazai szentek tiszteletére. Egyetlen évben, 1083-ban öt szent kanonizációjára is sor került az országban: Zoerard-András és Benedek remetéket szerzetesi életük helyszínén, Nyitrán avatták szentté; Gellért püspök kanonizációjára Csanádon került sor; és vélhetően VII. Gergely pápa támogatásával történt István király és fia, Imre herceg szentté avatása Székesfehérvárott. István, Imre és Gellért ünnepét 1092-ben a szabolcsi zsinat már számon tartotta; Gellértről feltételezhetően, Istvánról bizonyosan legenda is készült ez idő tájt. I. László királyt, pápai engedéllyel, III. Béla avattatta szentté 1192-ben. Ahogy László István politikai örökösének tekintette magát, Béla László tevékenységében találta meg saját törekvései előzményét. Erzsébet, II. András lánya kanonizációjára az 1230-as évek első felében került sor; Margit, IV. Béla lánya boldoggá avatása már 1276-ban megtörtént, szentté azonban csak 1943-ban nyilvánította a katolikus egyházfő (Kristó 1999: 99–103, 111; 2003a: 133, 179).

2. Késő középkor

2.1. Anjou-kor

A 14. század elején, az ország tartományi megosztottságának idején a tartományurak hatalmuk elismerését várták el a főpapoktól. Az oligarchák attól sem riadtak vissza, hogy a püspöki székhelyeket, apátságokat feldőlják, amit az egyház, mivel a világi birtokosokhoz képest később kezdett magánhadsereg szervezésébe, nem tudott eredményesen kivédeni. Nem csoda, ha a felső klérus az anarchia megszűnésének reményében a pápa által is támogatott Károly Róbert királlyá koronázása mellett foglalt állást. Károly Róbertnek (1301–1342) a királyi hatalom megerősítése érdekében hozott intézkedései viszont sok esetben keresztetkék az egyházi törekvéseket (Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 30, 35, 51).

A püspöki kar a király több egyházpolitikai döntését is sérelmezte. Károly Róbert látszólag ugyan többször is kárpótolta a Csák Máté támadásai által megkárosított esztergomi érsekséget: a tartományúr birtokaiból előbb Komárom megyét adományozta az érseknek, majd ezt Barsra cserélte, végül azonban egyik megye sem került az érsekség irányítása alá. A király nemcsak, hogy nem védte meg az egyházat a főurak hatalmaskodásával szemben, de maga sem feltétlenül tisztelte az egyházi javak sérthetlenségét: a győri püspökséget kétszer is lefoglalta; a megüresedett főpapi székek jövedelmeit hosszú időn át magánál tartotta; több ízben is pápai adószedőket engedett be az országba, akik a magyar egyház tizedjövedelmének tizedét pápai tized címen pénzben begyűjtötték és

elvitték, utóbb az összeg harmadát adóként a királyi kincstár kapta meg (Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 48–51).

A sérelmek főként az egyház korábbi kiváltságainak megvonásával, az anyagi terhek megnövekedésével álltak összefüggésben. Károly Róbert a püspöki gyűlés követelése ellenére sem erősítette meg az 1222. évi Aranybullát; nem támogatta a püspökök megyésispáni tisztségbe kerülését; a főpapi kinevezéseket a káptalani választást mellőzve saját rokonainak juttatta; arisztokraták helyett szívesebben bízta kolduló rendi szerzetesekre az egyházmegyék irányítását; világi törvényszék elé idéztette az egyházi embereket; megadóztatta az egyháziak saját jövedelmeit; nagyszámú fegyveres kiállítását követelte meg évről évre az egyháztól; a vezető klérus tagjaitól kinevezésükkor jelentős pénzösszeg megfizetését kívánta meg, hivatalviselésül idején újévi ajándékokat várt el tőlük. A hűségükért politikai befolyásra vágyó egyházfőknek csalódnia kellett a királyban (Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 48–51).

I. Lajos (1342–1382) főpapjai többségükben magyarországi nagybirtokos családok sarjai voltak; a korszakban szinte valamennyi esztergomi érsek az 1330-tól 1349-ig a címet viselő Telegdi Csanád rokonságába tartozott. A főpapok a bárókkal együtt részt vettek a királyi tanácsban. Lajos kedvezett az egyházfőknek abban, hogy több megye esetében visszaállította az érsek, püspök örökös ispáni címét. Az elsősorban a köznemeseket védő 1351. évi dekrétumában ugyanakkor kimondta, hogy az örökösök nélküli nemesek nem hagyhatják birtokaikat az egyházra; megtiltotta, hogy az egyház peres ügyekkel összefüggésben fenyítésként a nemeseket kiközösítse; az egyházi birtokjog igazolását királyi, királynéi vagy bírói kiváltságlevélhez kötötte; továbbá elvette a törpekonventek azon jogosultságát, hogy birtokörökítéssel kapcsolatos okleveleket adjanak ki (Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 82–83, 88, 90).

Károly Róbert idején az újonnan bevezetett királyi középpecsétet használó kápolnaispán vezetésével a királyi kápolna udvari hiteles helyként a kancelláriától független oklevélkiadó szervvé vált. A kancellária, melynek vezetője a bíraskodásban játszott fontos szerepet, több részleggel is rendelkezett: a gyűrűpecséttel hitelesített okleveleket kiállító tagozat a király bizalmas ügyeiben intézkedett; emellett felállította a király a titkos pecséttel ellátott okleveleket kiadó tagozatot is. Előbbi tagozatot I. Lajos 1371-ben megszüntette, feladatkörét az 1374-ben titkos kancelláriává alakított utóbbi tagozat vette át, melynek titkos pecsétje ekkor közhitelűvé vált. A királyi nagypecsétet pedig „megosztotta” I. Lajos: hátlapja Erzsébet anyakirálynéhez került, elülső lapját a királyi tanács nevében eljáró kancellár használhatta (Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 44, 80–81).

I. Lajos kancelláriai reformja eredményeként jelentősen megváltozott a királyi kápolnaispánság feladatköre is: igazságügyi panaszok meghallgatására, a perekben eljáró bírák kijelölésére szakosodott intézmény lett. Élén továbbra is az

udvari papság vezetője, a kápolnaispán állt, tagjai főként itáliai egyetemeken végzett klerikusok voltak. A kancelláriában ezzel szemben jellemzően hazai, jogi képzésben részesült világi írástudók, a deákok működtek. Az írásbeliség ismerete, használata ezentúl nem korlátozódott az egyházi emberekre. Az 1367-ben alapított rövid életű pécsi egyetem létesítésében ugyanakkor meghatározó szerepet játszott az egyház (Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 80–81, 83, 102).

A 14. század során visszaszerezték birtokaikat a bencések, premonstreiek és ciszterciek. A mintegy 20 kolostort fenntartó ciszterci rend anyagilag jobb helyzetben volt, mint a bencések vagy a premonstreiek (utóbbiaknak 1320-ból 39 prépostságuk ismeretes), ám kolostori iskolák hiányában nem neveltek ki fiatal szerzeteseket, így az utánpótlást a külföldről érkezett vagy a más rendből átlépő barátok jelenthették számukra. Megszaporodtak a domonkos és ferences kolostorok, növekedett az eretnesség letörésében élen járó kolduló rendek politikai jelentősége. A határvidéken lévő, a térítésben szerepet játszó egyházmegyék püspökei is egyre gyakrabban kerültek ki a kolduló rendekből. Károly Róbert az Arad megyei Lippán létesített ferences rendi kolostort (Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 51, 83; Mályusz 2007: 197–201).

A pálosok renddé, pápai megerősítést nyerve, 1367-ben, I. Lajos uralkodása alatt váltak. A pápai kiváltságlevél kiemelte a remeterendet az egyházmegyékből, s azokon kívül létező, önálló szervezetté nyilvánította azt. A 14. században a pálos kolostorok száma több mint négyszeresére nőtt az országban. I. Lajos alapította nosztrai és pálosremetei monostorukat. A karthauziak a század során három kolostort létesítettek: a lechnicit, az Eger közelében fekvő tárkányit és a Veszprém megyei lövöldit. Utóbbit I. Lajos alapította, és a királyi, főúri adományok révén igen gazdagnak számított. A magyarországi karthauzi kolostorok nem alkottak önálló provinciát, hanem Alsó-Alemanniához tartoztak. Szükség esetén a konventből hiányzó szerzeteseket is innen kapták (Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 83; Mályusz 2007: 238, 242).

Az egyházi birtokokon élő népek, a kondicionáriusok a 14. század végéig szolgálóállapotúnak számítottak, szabad jogállásukat a szabad költözés jogával először 1397-ben iktatták törvénybe. A jogilag immár egységes jobbágyok adóterhei között továbbra is ott volt az egyháznak járó tized, s bár I. Lajos az 1351. évi törvényben a nemesség kérésére úgy intézkedett, hogy a tizedet természetben köteles leróni a jobbágy, az egyház többnyire mégis pénz formájában szedte be azt (Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 107–108).

A 14. század során több püspöki székváros és az ispáni várral együtt az egyházfők kezére kerülő település jellege jelentősen megváltozott. Ezek a helységek egyházi földesuruktól nem kaphattak meg bizonyos, csak az uralkodó által adható városi kiváltságokat, így gazdasági fejlődésük visszaesett, megrekedt, s ennek következtében alakulhatott ki a valódi város és a falu között közties állapotot képviselő sajátos településtípus, a mezőváros. A középkor

végére a püspöki székhelyek többnyire a valódi városok két jellegzetességét mutatták fel: káptalani iskoláik révén művelődési központokká váltak; egyre igényesebb klerikus lakosságuk révén pedig az iparcikkek, a külkereskedelmi áruk fizetőképes felvevőpiacát jelentették. A püspökök, nagybirtokosok lévén, a korban rendelkeztek rezidenciával, amely jellemzően a püspöki székhelyen álló, a korábbi ispáni várból átalakult püspöki vár volt. Mivel a királyi tanács tagjai voltak, s gyakran töltöttek be magas állami tisztségeket, a fővárosban sokszor egy második rezidenciával rendelkeztek. Több püspök bírt néhány udvarházzal is mellékrezidenciaként, ezek jellemzően palotával épültek egybe (Kubinyi 1999: 213–223; Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 115–116).

Az Anjou-kortól kezdve egyre gyakoribbá vált, hogy a gazdaságilag erős, városias jellegű településeken ispotály létesült. Az ispotályok alapítója a földesúr (pl. a király, püspök, egyházi testület), esetleg valamely ispotályos rend volt, később jellemzően a városi tanács felügyelte alá kerültek. Az ispotályoknak gyakran volt temploma, amelynek felszentelt papja egyben ispotálymester is lehetett. A legtöbb teljes jogú városban és püspöki székhelyen akár több, a jelentősebb mezővárosokban egy-egy ispotály létesült a középkorban. Ezek elsősorban szegényházként és öregek otthonaként működtek, s csak másodlagosan, a lelkipozítás mellett, foglalkoztak bennük betegápolással. Az ispotályokhoz tartozhatott fürdő is, ezek közül több valamely egyházi testület tulajdonában volt: a Budától északra található hévizek mellett például 1355-ben a margitszigeti apácák bírtak ispotályfürdőt. A pozsonyi klarisszák városi fürdőt birtokoltak. Az ispotályos szerzetesrendek közül Magyarországon is működött a társházakat a Szentlélek- és a Szent Antal-rend, s jelen voltak az ispotályok fenntartásával egyre kevésbé foglalkozó johanniták, stefaniták, valamint az egykor leprosoriumokat fenntartó Szent Lázár-rend is (Kubinyi 1999: 249–252, 253–267).

2.2. Zsigmond-kor

Zsigmond (1387–1437) uralkodói hatalmának megszilárdítása során komoly támaszként számíthatott az egyházra. Főkegyúri jogon a főpapi székeket híveinek juttatta, vagy betöltetlenül hagyta, s jövedelmüket, elsősorban a török elleni harcok költségeinek fedezésére, maga használta fel. Zsigmond halálakor több gazdag egyházi javadalom, így a kalocsai érsekség, a zágrábi és csanádi püspökség, valamint a vránai johannita perjelség bevétele is a királyi kincstárba folyt (Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 137–138).

A magyar királyok azon jogát, hogy a főpapi méltóságok betöltése felett rendelkezve egyházuk irányítói legyenek Zsigmondnak sikerült megvédenie a pápával szemben, akivel viszonya akkor romlott meg, amikor az a trónkövetelő Nápolyi Lászlót támogatta vele szemben. A pápa magyarországi befolyásának

megszüntetését célozta meg Zsigmond 1404-es rendelete, amelyben királyi jóváhagyáshoz kötötte a pápai intézkedések kihirdetését és elfogadását az országban, a hazai egyházi javadalmak adományozását pedig továbbra is a saját jogának ítélte. 1417-ben a konstanzi zsinaton a bíborosok kollégiumával meg is erősítette, hogy az ország főpapjainak kinevezése a magyar királyok örökös joga, a pápa illetékessége pedig csak a formális megerősítésre terjedt ki e tekintetben. Zsigmond nemcsak cseh helytartóként, de minden bizonnyal magyar királyként is akadályokat gördített a pápai kamarának fizetendő adó beszolgáltatása elé is (Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 137–138).

Saját céljaira ugyanakkor az uralkodó súlyos adóterheket rótt az egyházra: 1393-ban rendkívüli adót kellett fizetniük, 1397-től pedig az egyházi birtokosoknak éves bevételük felével kellett támogatniuk a török elleni háborút. Hadjárat esetén a főpapok kötelezettsége volt a királyi hadsereg részére saját jövedelmükből, zászlójuk alatt zsoldosokat kiállítani. Bizonyos jelek arra mutatnak, hogy a főpapság a fondorlattól sem riadt vissza vagyona gyarapításakor: Lépes György erdélyi püspök három évig, amíg rossz pénz volt forgalomban, nem szedette be a jobbágyoktól a tizedet, majd utólag a teljes összeget követelte, jó pénzben. Látszólag ez (valójában inkább a jobbágyok szabad költözésének földesúri korlátozása) volt az oka az 1437. évi Budai Nagy Antal-féle felkelésnek (Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 145, 151, 183–184).

Zsigmond a budai királyi palota közelében Szűz Mária tiszteletére kápolnát építtetett (Szent Zsigmond-egyházként is hivatkoznak rá), amely a kápolnaispánság alá tartozott, s mivel társaskáptalani formában működött, prépostja a kápolnaispán volt, kanonokjainak ellátására pedig a kápolnaispánság birtokai és oklevélkiadásból származó bevételei szolgáltak. Saját javadalommal a kápolna nem rendelkezett. 1430 körül a kápolnaispánság megszűnt, s a Mária-kápolna jövedelem nélkül maradt. A Hunyadiak korában a társaskáptalan újjáalakult, s több jelentős birtokokra tett szert (pl. előbb a dömösi prépostsággal, majd a széki apátsággal próbálták meg egyesíteni; később részesedett a kihalt Kórogyi család délvidéki birtokaiból; Csupor János erdélyi vajda végrendelete értelmében megkapott egy budai házat; majd a Fejér megyei Dinnyésméd birtokot is megszerezte), prépostja a legnagyobb egyházi birtokosok közé emelkedett. A bőkezű adományozás mögött meghúzódhatott az a szándék, hogy a királyi rezidenciához kapcsolódó szakrális teendőket elvégző káptalan működését biztosítsák; a prépostok életrajza alapján ugyanakkor az is elképzelhető, hogy egyben a vezető állású királyi tisztségviselők ellátására kívántak a székesfehérvári prépostság és az óbudai káptalan mellé új javadalmat létrehozni (Kubinyi 1999: 225–232).

A késő középkorban az egyházi földbirtok az ország területének mintegy 12%-át tette ki, ami jóval alatta maradt a nemesi, különösen az éppen ekkor formálódó főnemesi birtokok részesedésének. Az egyház politikai befolyása ezért nem volt túlzottan jelentős. A főpapok mágánusokkal összemérhető

vagyonú kis csoportja (a két érsek, a 12 megyéspüspök és a vránai perjel) a királyi tanács tagjaként mindvégig részt vett az ország kormányzásában. A köznemesség felső rétegével azonos jövedelmű egyháziakat (a jómódú prépostokat, apátokat) ugyanakkor már nem tekintették prelátusoknak, így tisztségük alapján kormányzati ügyekben kevésbé volt lehetőségük beleszólni. A kisebb egyházi javadalmak fejei többnyire a király vagy a bárók iránti hűségük jutalmaként kapták hivatalukat, így velük ellenzékként nem kellett számolni (Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 174).

Zsigmond az államhatalom központosítása irányába mutató kormányzati reformjainak eredményeként a királyi tanácsba az egyháziak közül nemcsak a főpapok, hanem, szakértelmük révén, egyéb klerikusok is bekerülhettek; s, bár a kancellárián a királyi pecséteket kezelő fő- és titkos kancellári pozícióban találkozunk még egyházi személyekkel a korban, az irodákat ténylegesen irányító alkancellárok már jellemzően a világi értelmiség köréből kerültek ki. A főkancellár felügyelete alá tartozott a király személyétől függetlenedett központi bíróság is, amely Zsigmond uralkodásának végére kialakult ki (Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 139–144).

Egyes világi feladatokat ellátó egyházi intézmények, így például a hiteles helyek egyre gyakrabban alkalmaztak világi írástudókat, akik a hazai szokásjog és a latin nyelv ismeretét azonban még egyházi iskolákban sajátították el. A polgárság számára gyakorlati ismereteket nyújtó városi iskolák megjelenésével ugyanakkor megszűnt az egyház kizárólagos szerepe az alsóbb szintű oktatásban. Zsigmond kétszer is kísérletet tett arra, hogy Óbudán egyetemet hozzon létre (1395-ben és 1410-ben), ám az intézmény mindkét ízben csak rövid ideig működött (Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 188–189).

Több bencés monostor ún. exempt, azaz a megyéspüspök joghatósága alól kivett apátságként számított a korban. Ezek egy része közvetlenül az esztergomi érsek fennhatósága alá volt rendelve, ám a pápai megerősítések tanúsága szerint az ilyen jogállású apátságok listája időről időre változhatott. 1397-ben a bakonybéli, a bátai, a csanádi, a földvári, a kolozsmonostori, a lekéri, a ludányi, a pécsváradi, a somogyvári, a szekszárdi, a szentjobbi, a telki, a visegrádi, a zalavári, a zebegényi és a zobori monostorokat tekintik exempt apátságoknak. Két évvel később hiányzik a lekéri, a ludányi, a telki, a zebegényi és a zobori monostor a listáról, felkerül viszont a tihanyi apátság. Az exempt apátságok között királyi alapítású és magánkegyuraság alatt álló monostorok (pl. Madocsa, Zebegény) egyaránt előkerültek (Kubinyi 1999: 235–237).

Zsigmond német-római császárként (1433–1437), sőt, már a cím megszerzéséhez vezető úton, az európai kereszténység nagy tekintélyű uralkodójává, egyben védelmezőjévé kellett, hogy váljon. E tekintetben érdemei közé tartozik a kettős (1378), majd hármas (1409) egyházszakadás megszüntetése, az egységes római pápaság visszaállítása a konstanzi zsinat döntése értelmében (1417); a huszitizmus diplomáciai eszközökkel való

felszámolása; ugyanakkor az elvilágiasodottnak ítélt nyugati egyház általános belső megújítását nem sikerült elérnie (Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 161–167).

2.3. A Hunyadiak kora

Zsigmond halála után V. Albert rövid uralkodása (1437–1439) a rendiség eszméjének megerősödését hozta. Az az elképzelés, hogy a politikai döntéshozatalba a királyon és a tanácsán kívül a földbirtokosok azonos jogállású csoportjainak, a rendeknek is beleszólása van, sajátos módon kapcsolódik össze az európai kereszténységgel: a rendi állam „[v]alamely változatát a latin (római) kereszténység minden országában megtaláljuk, rajta kívül ellenben sehol sem találkozunk vele sem az ortodox kereszténység, sem az iszlám világában” (Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 193–198, idézet 194).

A magyar rendi állam kezdetét 1439-től, a rendszeres országgyűlések megindulásának évétől számítják a történészek. Az 1439-es budai országgyűlésen a rendek lényegében elnyerték a király feletti ellenőrzés jogát, s Zsigmond reformjainak rájuk nézve kedvezőtlen elemeit eltörölték. Az Anjou-korban a király hatalmát biztosító jelentős számú várbirtok eladományozása következtében az uralkodó, aki ekkor már csak egy volt a legnagyobb birtokosok közül, kénytelen volt engedni a rendi követeléseknek. Innentől kezdve az abszolutizmus jelentkezéséig a központi hatalom az országgyűlésen megjelenő rendekkel és képviselőkkel egyezkedve hozta meg határozatait. Az 1439. évi országgyűlés, egyebek mellett, például határozatot hozott arról, hogy az egyházi javadalmak nem adóztathatók meg, s világiak sem kormányozhatják őket (Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 193–198).

A magyarországi országgyűléseken az egyház valójában nem jelent meg külön rendként. A főpapok, akik a királyi tanács tagjaként eddig is részt vettek a politikai döntések meghozatalában, a főurakkal tartoztak azonos csoportba. A főpapok, bárók és a tekintélyesebb, de hivatalt nem viselő nagybirtokos nemesek országgyűlési meghívója személyre szólt. A nemesség többi része területileg választott képviselőket küldött, akik között elvétve kisebb egyházi birtokosokkal is találkozunk. 1445-től a városok küldötteit is meghívták az országgyűlésekre, ők azonban kevésbé tudták befolyásolni az eseményeket. A magyar rendi országgyűlést összességében a nemesség túlsúlya jellemezte, ami a korszak birtokviszonyaiból következett: az ország földterületeinek kétharmada fő- és köznemesi tulajdonban volt, emellett a városok és az egyház földbirtokai elenyészők voltak (Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 193–197).

Hunyadi János kormányzósága alatt (1446–1452) és V. László (1452–1457) mellett betöltött országirányító tevékenysége idején egyházi személyek részt vettek a diplomáciában, a kancellária munkájában (Vitéz János váradi püspök); sőt, az 1456. évi nándorfehérvári ütközettel összefüggésben a Délvidék lakosságából kereszties sereg szervezése és vezetése révén a honvédelemben is

(Kapisztrán János olasz ferences rendi szerzetes). Szécsi Dénes prímás főként dél-magyarországi bencés apátokat összehívó 1449. évi szekszárdi gyűlése – amelynek témája az esztergomi székesegyház javításához kivetett pápai adó elleni tiltakozás előterjesztése volt –, az érsek alá tartozó monostorok számának gyarapítására és azok összefogására tett kísérletként, talán a későbbi rendi reformtörekvések előhírnökének tekinthető (Kubinyi 1999: 233–237, 247; Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 209–211).

Hunyadi Mátyás uralkodása során (1458–1490) a király és az egyház viszonya sokat változott. Kezdetben a Szentszék, és ennek következtében Szécsi Dénes esztergomi érsek-bíboros és a magyar püspöki kar, abban a reményben, hogy apja törökellenes tevékenységét folytatja majd, támogatta Mátyás trónra kerülését. 1459-ben egy kivételével valamennyi főpap hűségnyilatkozatot tett Mátyásnak, III. Frigyes császár ellenében támogatva őt a magyar trón megtartásában. Amikor a rendek az országgyűlésen garanciát kívántak arról, hogy Mátyás nem fog újabb rendkívüli adót kivetni, 1468-ban nyolc, 1470-ben már csak négy főpap vállalt kezességet a királyért. 1490-ben Mátyás fiának, Corvin Jánosnak a trónra kerülését a főpapok többsége már nem támogatta (Kubinyi 1999: 73, 86, 336–337; Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 214–221, 226, 232).

Mátyás uralkodásának kezdetén a bárók (a király kormányzati tisztségviselői, akiket az uralkodó azért igyekezett vagyonhoz juttatni, hogy azok tisztségükben megfelelően tudjanak eljárni) és a mágnások (bároi tisztelet nem viselő nagybirtokosok) tartották kezükben a hatalmat szimbolizáló várak 48%-át az országban, a király pedig, magánbirtokát is figyelembe véve, a várak 10%-a fölött rendelkezett. A várak 10,3%-a az egyház, 18,6%-a a nemesek, 13,1%-a pedig idegen vagy ismeretlen tulajdonos birtokában volt. Ilyen körülmények között Mátyás, ha hatalmát meg akarta szilárdítani, meg kellett, hogy tartsa egyházi befolyását (az 1458. évi országgyűlés megerősítette a király főkegyúri jogát), valamint olyan intézkedéseket kellett, hogy hozzon, amelyek gyengítik a nagybirtokosokat. Ez utóbbi ponton érdekei összetalálkoztak a köznemesség és a városok érdekeivel, akiket ezért kezdetben természetes szövetségeseinek tekintett (az 1458. évi országgyűlés több rendelete is kifejezetten a köznemesek érdekeit tartotta szem előtt). Arról, hogy Mátyás hogyan vélekedett a főpapság társadalmi szerepéről országában, egy a pápához írt 1465. évi leveléből kaphatunk képet (idézi Kubinyi 1999: 87): „E királyság főpapjai lelki ügyekben a vallás előljárói és igazgatói, világi ügyekben azonban ők alkotják a közhatalom alapjának legnagyobb részét” (Kubinyi 1999: 69, 239; Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 217–221).

A nagybirtokos főpapoknak és báróknak a királyi tanács tagjaként korábban is volt lehetőségük beleszólni az ország ügyeibe. A bárókhoz viszonyítva az egyház ugyan kevés földbirtokkal rendelkezett, ám a városok és mezővárosok 17,4%-a egyházi kézen volt, s ezek jellemzően gazdag települések voltak.

Jelentős bevételi forrást jelentett a főpapság esetében a tizedjövedelem is, melyet gyakran adtak bérbe, ezáltal is növelve a készpénzbevételeket. A magyarországi püspökségek éves bevételét a korszakban mintegy 210 ezer forintra becsülik, ami közel egybe esett a rendes királyi jövedelmek összegével. Erősítette az egyház politikai befolyását az is, hogy céljaik alapvetően közös jellegét felismerve szükség esetén a püspökök, szemben a főurakkal, össze tudtak fogni érdekeik érvényesítésére. Szécsi Dénes például a politikai döntésekbe, akár Mátyás ellenében is, nagyon határozottan kívánt beavatkozni. A király azáltal, hogy főkegyúrként dönthetett az érsekek, püspökök személyéről ugyanakkor a saját hatalma támogatására is felhasználhatta az egyházat (Kubinyi 1999: 69–73, 87–88, 337; Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 225).

Mátyás egyházpolitikájának egyik sarkalatos pontja ennek tükrében az volt, hogy igyekezett tőle függő főpapokat állítani az egyházmegyék élére. Az uralkodása alatt kinevezett püspökök között kevesebb volt a báró vagy nemes, több a polgári vagy jobbágyszármazású, mint a trónra lépését segítő püspöki karban. Megnőtt az idegen és az egyetemet nem végzett főpapok aránya a korábbiakhoz képest, csökkent ugyanakkor az egyház szabadságát biztosító kánonjogban járatos jogászok száma (Kubinyi 1999: 75–78, 90–91; Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 225–226).

Mátyás a főpapi székeket időnként üresen hagyta, hogy az egyházmegyék bevétele az államkincstárat gyarapítsa. A protectionalis intézménye lehetővé tette a király számára, hogy egyes egyházi birtokokat, monostorokat a védelme alá vegyen, a védelmet pedig átruházza egy világi vagy egyházi személyre, azzal az indokkal, hogy annak birtokai úgyis a közelben vannak, így a védelem általa könnyebben megszervezhető. Mátyás a nyitrai püspökség kegyuraságát egy időre például Ország Mihály nádornak juttatta; a legfontosabb nyolc monostort pedig Vitéz Jánosnak adta. Az egyházra gyakorolt királyi nyomás eredményességét jelzi, hogy az uralkodó unokatestvérét, Dengelegi Pongrácz Lászlót kolozsmonostori apáttá választtatta; a zalavári apátságot pedig 1474-ben Angelo Aquilano orvosnak adta. 1480-ban Mátyás megkísérelte fiát, Corvin Jánost győri püspöknek kineveztetni (Kubinyi 1999: 83, 245, 253, 337; Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 250).

A világi hatalom más egyházi szintéren megnyilvánuló befolyásának kieszközlése is lehetett politikai jelentőségű. A szerzetesrendek nagyobb birtokokkal bíró monostorai felett való rendelkezési jog megszerzésére irányuló csatározások a király és a világi nagybirtok között folyó hatalmi harc gyakori megnyilvánulásai voltak. A tartományuraság kiépítésére törekvő Újlaki Miklós vajda például kegyúri jogon bírta a jádsdi és a vértesszentkereszti bencés apátságokat; féltestvérét nevezte ki a szentgergelyi, majd a széki bencés, később a péterváradai ciszterci monostorok apátjává; kancellárja, Debrentei Tamás révén a két utóbbi monostoron túl Szekszárd, valamint Pannonhalma és Nyitra fölött is befolyással bírt egy ideig; Tihanyban pedig egyik familiárisának

testvére volt az apát. 1471 előtt Mátyás Vitéz János primáson és Tuz Osvát zágrábi püspökön keresztül próbált minél több monostorra szert tenni. Hosszabb-rövidebb ideig érdekkörükbe tartozott a nyitrai püspökség, a pannonhalmi, szekszárdi, zobori, szentjobbi, bakonybéli, széki, pécsváradi és somogyvári bencés apátság, valamint a bozói és a sági premontrai prépostság. Uralkodása utolsó éveiben a király Pannonhalma és Tihany élére saját uradalma tisztségviselőit nevezte ki kormányzónak, így a két apátság birtokait tulajdonképpen a királyi uradalomhoz csatolta (Kubinyi 1999: 242–244, 247).

Mátyás az 1464. évi koronázás előtt a titkos pecsétet kezelő titkos kancellárián keresztül kormányzott, amely a kialakult gyakorlat szerint független volt a bárókból és főpapokból álló királyi tanácstól. Kettős pecsétet, így hagyományosan a királyi tanács befolyása alatt álló nagyobb kancelláriát Mátyás a koronázásig nem használhatott. Szécsit ugyan főkancellárrá nevezte ki, de az érsek valójában csak a bírói pecsét irodájára bírt hatással. A király különös jelenlétének bíróságát ugyanis a főkancellár irányította az országgyűlés által kirendelt hat nemesi ülnökkel, bár magát a bírói pecsétet a különös jelenlét helytartója őrizte. A király személyes jelenlétének bíróságát a titkos pecsétet kezelő titkos kancellár vezette, igaz, a nemesi ülnökök e bíróság munkájában is szerepet kaphattak (Kubinyi 1999: 74–75; Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 222–223).

Koronázása után Mátyás nem állította vissza a nagyobb kancelláriát a megszokott formájában, hanem a titkos kancelláriával összevonva azt egy egységes kancelláriát létesített. Ennek vezetésével két egyenrangú fő- és titkos kancellárt bízott meg, akik a bírói és a gyűrűs pecsétek kivételével az összes pecsétért feleltek. Szécsi főkancellárt a király leváltotta, Várdai István kalocsai érsek és Vitéz János váradi püspök, későbbi esztergomi érsek lett a két kancellár. A kancellária vezetői tehát főpapok voltak, akik ilyen minőségükben a királyi tanácsban is részt vettek, így az általuk irányított intézmény is, Mátyás részéről a főuraknak adott engedményként, a tanács befolyása alá került. A tényleges kancelláriai munkát valójában Várdai irányíthatta, neki bíborosi címet is kijárt Mátyás a pápánál. A két királyi bíróság is egyesült személyes jelenlét néven, ez az iroda rendelkezett a továbbiakban a bírói pecséttel (Kubinyi 1999: 69, 75; Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 223, 234).

A kancellária Mátyás uralkodása alatt még egy alkalommal átalakult. Megmaradt ugyan a két egyenrangú fő- és titkos kancellár, akik közül az egyik a mindenkori kalocsai érsek volt, ám a titkos pecsét egy tőlük és a királyi tanácstól is független kancellárhoz került. Mátyás használt egy kisebb titkos pecsétet is, amelyet egy, a kancelláriától független iroda kezelte, ezt többnyire két királyi titkár vezette. Az iroda 1475-től a királyi gyűrűs pecsét irodájává alakult. Az uralkodó intézkedéseit főként az udvartartás tagjai kiviteleztek; a pénzügyeket szakképzett hivatalnokok rendezték. A bírói pecsét továbbra is a személyes jelenlét helytartójánál, egy egyházi személynél volt, aki a nádor és az országbíró

mellett a királyi kúria harmadik nagybírója volt. A bírósági ügyek iratait a kisebb kancellária jegyzői és a nádor, valamint az országbíró irodája közösen készítette el; az ítéleteket a kúriai bírótársakkal együttműködve négy ítélőmester hozta. A bírótársak a szűkebb királyi tanács tagjai voltak (Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 236–240).

A szűkebb királyi tanácsban a bárói tisztséget aktuálisan vagy korábban betöltő személyeken kívül, az egyházi nagybirtok oldaláról, a főpapok vettek részt, azaz a két érsek, a tizenkét megyéspüspök, a székesfehérvári prépost, a vránai johannita perjel, két horvátországi (a tinnini és a modrusi) püspök és a jelentősebb egyházi javadalmakkal bíró királyi főhivatalnokok. 1471 után a főpapok aránya a szűkebb tanácsban egyharmadról 50%-ra nőtt, mivel őket a bárókhoz képest erősebben kézben tudta tartani a király. A tágabb királyi tanácsnak a mágnások is tagjai voltak, ebben a főpapok aránya mindvégig egyharmad körül mozgott. A király a tanáccsal egyetértésben nevezhette ki az új főpapokat és bárókat; dönthetett nemzetközi kérdésekről. A tágabb tanács szavazhatott adó- és törvénymódosításokról. Birtokokat viszont a királyi tanácstól függetlenül is adományozhatott az uralkodó. Mátyás a nagybirtokosokból álló királyi tanács ellenállása esetén a nemesség érdekeit képviselő országgyűlést tudta felhasználni akarátának érvényesítésére, a rendeket tehát bizonyos mértékben ki tudta játszani egymás ellenében (Kubinyi 1999: 70, 80, 88–89; Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 231–232; 263–267).

Az általános adóterhek növekedésével összefüggésben kipattant 1467. évi erdélyi lázadást követő birtokelkobzások eredményeként Erdélyben a vajdát és a székelyispánt illető honorbirtokokon kívül nagybirtok csak az egyház és a Hunyadiak kezén maradt. 1470 környékén Mátyás a pápai nuncius tudomása mellett adót vetett ki az egyházra, s rátette a kezét Vitéz János esztergomi érsek jövedelmeinek egy részére is. A költséges nyugati háborúk, a törökellenes honvédelemre való összpontosítás elmaradása felett érzett elégedetlenségen túl ezek az intézkedések is hozzájárultak a Vitéz-féle összeesküvéshez. Mátyás 1482-ben is megadóztatta a magyarországi egyháziakat, s Sziléziában is többször rótt ki adót a papságra (Kubinyi 1999: 82–83, 95–96; Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 233–234).

Mátyás seregében a főpapok önálló bandériumokkal rendelkeztek, amelyek az egyházi személyek familiárisaiként számon tartott zsoldosokból álló, katonailag képzett csapatok voltak. A főpapi bandériumok létszámát nem az egyházi birtokhoz tartozó jobbágyporták száma (telekkatonaság), hanem a tizedjövedelem nagysága alapján határozták meg. A főpapok mozgósítás esetén személyesen is hadba vonultak csapataik élén, így például Hédervári László egri püspök a csehek, Várdai kalocsai érsek és Bátor Miklós váci püspök a török ellen harcolt (Kubinyi 1999: 88, 96–97, 337; Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 218, 240).

Mátyás uralkodásának utolsó húsz esztendejében több, az egyházat érintő törvény is született. Az 1471-es országgyűlésen hozott cikkelyekről úgy tartják, hogy a középréteg, beleértve az egyházi középréteget is, érdekeit védik. Az 1481. évi törvény a görög-keleti vallású szerbeket, akik közül sokan Kinizsi Pál hadjárata után költöztek az országba, mentesítette a tized megfizetésének kötelezettsége alól. Az 1486. évi törvény, amely alapvetően bíraskodással kapcsolatos cikkelyeket tartalmazott, pedig előírta, hogy birtokügyekben a hiteles hely kiküldöttje, a megvesztegetések elkerülésére, kanonok (javadalmas pap) vagy szerzetes legyen; kimondta, hogy az egyházi személyeknek is hozzá kell járulnia a megye költségeihez; biztosította a főpapság befolyásának érvényesülését a bíraskodás egyes színterein (pl. hűtlenségi perekben); megtiltotta, hogy birtokperekben egyházi fenyítéket alkalmazzanak; elrendelte, hogy a tizeddel kapcsolatos vitákban világi bíróság döntsön, s az ítélet ellen ne lehessen a pápához fellebbezni (Kubinyi 1999: 131; Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 246–250).

Utóbbi rendelkezés már jól mutatja a király és a Szentszék megromlott viszonyát. Mátyást uralkodása kezdetén a pápa anyagilag is támogatta a török és a husziták ellenében. Nem nézte azonban jó szemmel Mátyás házasságát a politikai ellenfelének számító nápolyi király lányával, Beatrixszel. Tovább mélyítette az ellentétet, hogy 1487-ben Ancona városa, mely a pápai állam fennhatósága alá tartozott, fellázadt, és Mátyást választotta urának, aki ezt el is fogadta. Nem tetszettek a pápának Mátyás egyes hazai egyházpolitikai lépései sem (pl. Váradi Péter kalocsai érsek és királyi főkancellár bebörtönzése; a pápához való fellebbezés megtiltása). Mátyás pedig azt nehezményezte, hogy a Szentszék egyre inkább Ferdinánd császár pártjára állt vele szemben. A pápa Mátyással szemben azt is elérte, hogy a francia király II. Bajezid szultán hozzá menekült öccsét neki adja ki (Kubinyi 1999: 81–82, 337; Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 261–263).

Több változás érzékelhető Mátyás belső egyházpolitikai döntéseiben is. 1471-ig nem volt jellemző, hogy a király egyházi javadalmak adományozásával fizette volna ki hivatalnokait, az ezután kinevezett püspököknek azonban mintegy kétharmada hivatali vagy diplomáciai tevékenysége fizetségül jutott egyházmegyéhez. Az uralkodó kezdetben szorgalmazta, hogy az egyes megyék örökös főispánja az a főpap legyen, akinek a székhelye a megyében van, így az államigazgatás alsó szintje a nagybirtokosok ellenében a tőle jobban függő egyháziak kezébe kerülhetett; a nyolcvanas évektől azonban, újabb keletű bizalmatlansága jeleként, több püspök örökös főispánságát szüntette meg. Uralkodása elejéről ismeretes Mátyás néhány egyháztámogató határozata: a veszprémi egyház kamarahaszna-adó fizetése alól való felmentése (1459); Szécsi érsek tizedjogának megerősítése (1459–1460, később visszavonva); az esztergomi egyház egykori kiváltságainak visszaadása (1464–1465). Később Mátyás egyre inkább a saját hasznára igyekezett fordítani a főpapságot:

„Látszólag hihetetlenül eredményes volt ez a politika: a király ki tudta használni az egyház anyagi és katonai erejét, tehetséges, művelt klerikusokat tudott szolgálatába vonni, és így az uralkodói hatalom gyakorlásának fontos eszközévé vált a püspöki kar” (Kubinyi 1999: 83–86, 91, idézet: 86).

Az egyház anyagi és katonai ereje csak részben származott a főpapoktól, másrészt a szerzetesrendeken nyugodott. A monasztikus rendek jelentős birtokkal rendelkező nagyobb monostorainak kegyura a korban legtöbbször a király, a kisebb monostoroké egy-egy nagybirtokos volt. 1464-ben II. Pius pápa megerősítette a bakonybéli, a bátai, a bulcsi, a csanádi, a földvári, a kolozsmonostori, a madocsbai, a pécsváradi, a somogyvári, a szekszárdi, a szentjobbii, a tihanyi, a visegrádi, a zalavári és a zebegényi bencés apátságok exemptióját, amelyek így az esztergomi érsek fennhatósága alá tartoztak. A kegyúr, aki befolyással bírt az apát vagy a prépost megválasztására, a monostort ún. kommandába, bérbe is adhatta. Az apátság vagy prépostság élére állított kormányzó, aki gyakorta világi személy volt, a birtok jövedelméért cserébe vállalta, hogy ellátja az ott élő szerzeteseket, rendben tartja az épületeket. A világi kommandátorok alatt, még ha azok teljesítették is feladatukat, a szerzetesi fegyelem meglazult, a barátok létszáma lecsökkent. A csak kisebb birtokokkal bíró kolduló rendek erős belső demokratizmusa nem tette lehetővé, hogy a kegyúr a házfőnök megválasztásába beleszóljon (Kubinyi 1999: 235, 337–338, 239).

Mátyás uralkodói hatalma megerősítése érdekében az apátok kinevezésekor inkább politikai, mint egyházi szempontokat mérlegelt, továbbá kiterjesztette a kommandátor-rendszert is. Mindezzel hozzájárult a monasztikus monostorok hanyatlásához, ugyanakkor erősen támogatta a rendek belső reformtörekvéseit. 1478-ban a ciszterci rend központjából kért szerzeteseket a megürült hazai monostorokba, a nagykáptalan ekkor német területről jelentős számban küldött barátokat Magyarországra. Mátyás 1489-es kísérlete a bencés rendnek Angelo Pecchinoli pápai legátus közreműködésével történő megreformálására azonban kevés sikerrel járt. A szerzetesi élet szigorának visszaállítása lehetett az oka annak is, hogy az apáttal nem rendelkező monostorokat egy püspökséghez vagy társaskáptalanhoz rendelte az uralkodó, illetve átadta az egyik kolduló rend vagy a pálosok számára, lemondva ezzel a monostor feletti kegyúri befolyásról. Mátyás szerzetesrendeket érintő álláspontjának kettősségét Kubinyi (1999: 248) így jellemzi: „egyrészt az állam érdekét tekintve talán ő ártott a legjobban a monasztikus szerzetesi életnek, másrészt uralkodói kötelességének érzvén a szerzetesi élet megreformálását, hajlandó volt ezért intézkedni”. A belső rendi reformok téren az igazi eredmények azonban csak II. Ulászló uralkodása alatt jelentkeztek (Kubinyi 1999: 239–248, 338, 247–248; Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 305; Mályusz 2007:).

Mátyás kezdeményezésére, Vitéz János aktív közreműködésével 1467-ben Pozsonyban egyetemet alapítottak, az intézmény azonban az érsek bukása után

hamarosan megszűnt. A magyar ifjak továbbra is külföldön, így Bécsben, Krakkóban, a humanista műveltséget terjesztő itáliai egyetemeken végeztek felsőfokú tanulmányokat, s hazatérve főként papként vagy iskolamesterként tudtak megélni. Az országban működő káptalani, városi és falusi plébániai iskolák nevelték ki a hivatalnokokat, a jogászokat és az egyházi középírást, utóbbi főként polgári származású személyekből tevődött össze. A humanizmus magyarországi terjedésével összefüggésben megjelentek az első humanista könyvtárak. Megindult a könyvnyomtatás: egyházmegyei (pl. esztergomi, zágrábi), szerzetesrendi (pálos rendi) breviáriumok és egyéb egyházi kiadványok jelentek meg nyomtatásban. Mátyás személyes tisztelete Mária, az ország patrónája iránt, akinek védnöksége alatt a király uralkodik, mutatkozhatott meg abban, hogy az uralkodó a Madonna képét verette az új pénzérmék egyik oldalára (Kubinyi 1999: 335–339; Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 268–274).

2.4. Jagelló-kor

A Jagelló-korban a főpapokat továbbra is az uralkodó nevezte ki a királyi tanáccsal egyetértésben, figyelembe véve a saját, a döntésbe bevont nagybirtokosok és a pápa érdekeit egyaránt. A főpap azonnal az egyházmegye élére állt, a király pedig mint jelöltjét bemutatta őt a pápának, aki megerősítette a főpapot új hivatalában. A pápai kinevezés után kerülhetett sor a püspökké szentelésre. A korszak érdekes sajátossága, hogy egyre kevesebben éltek ezzel a lehetőséggel, a püspökök egy része „választott és megerősített” (de fel nem szentelt), más része „választott” (azaz pápai kinevezést sem nyert) preláthus volt; sőt, olyanok is akadtak közöttük, akik papnak sem voltak felszentelve (Kubinyi 1999: 92–93, 337; Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 299).

Sajátosnak mondhatóak a korszakban a vatikáni–magyar diplomáciai kapcsolatok is. Az 1490-es években a pápa két magyar vonatkozású ügyben döntött: a Rodrigo Borgia bíboros kezén lévő pétervárad apátságot Váradi Péter kalocsai érseknek juttatta; II. Ulászló Brandenburgi Borbálával képviselőként keresztül és Aragóniai Beatrixszel titokban kötött házasságát pedig, több európai uralkodó család tagjainak érdekeit figyelembe véve, hosszas halogatás után végül felbontotta. A fokozódó török veszély miatt a Mohács előtti időszakban szorosabbá vált a diplomáciai érintkezés: a Szentszék nunciusa állandó jelleggel Budán tartózkodott, a magyar királyságot pedig követ, illetve ügyvivő képviselte Rómában. Az egymást követő pápák eltérő mértékben kívántak fellépni a török ellenében. A 16. század első felében a helyzetet tovább bonyolította, hogy miközben Európa látszólag egységesen törökellenes háborúra készült, az egyes országok egymás között hatalmi játszmákat is folytattak. Mindez többször megakadályozta, hogy a Szentszék szándékai szerinti hatékonysággal segítse Magyarországot a törökkel szemben (Kubinyi 1999: 107–121).

A Jagellók alatt a püspöki kar felét magyar köznemesi származású főpapok adták, mintegy hatodik polgári vagy jobbágyi származású volt, tizedük külföldről érkezett. Mátyás idejéhez képest változatlanul csak a püspökök fele járt egyetemre és kevés volt közöttük a kánonjogász; a püspöki kar több mint fele ugyanakkor már nem csak egyházi jövedelmeiből élt, hanem hivatalt is viselt a királyi udvarban. Az uralkodó egyre többször éppen a hivatali tevékenységet jutalmazta főpapi kinevezéssel, míg a püspökök egy másik csoportja politikai megbízhatóság alapján, vagy egy-egy arisztokrata család megnyerése céljából kapta meg címét. A más országban is uralkodó késő középkori királyaink és a királynék kíséretének tagjaként hazánkba érkező külföldi klerikusok gyakorlati okokból sok esetben bekerültek a felsőpapság rétegébe. A Jagelló-kor főpapsága azáltal, hogy a politikai ellenfelek között egyensúlyozott, jelentős irányító szerephez jutott az országban (Kubinyi 1999: 91–94, 135–137; Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 299).

Az általánosságban gyenge kezűnek tartott Jagellók uralkodása alatt az ország tényleges irányítója tulajdonképpen a kancellári tisztet betöltő főpap volt. A korszakban ezt a tisztséget előbb Bakócz Tamás esztergomi érsek, majd a rendek változás iránti követelésére 1499 után vele párhuzamosan Szatmári György püspök, 1515 körül pedig gróf Frangepán Gergely kalocsai érsek töltötte be. A kancellária által II. Ulászló nevében kiadott oklevelek jó része valójában a kancellár és a királyi tanács határozatainak keresztül a megerősödött világi nagybirtokosok döntéseit tartalmazta. Tovább bonyolódott a helyzet II. Lajos trónra lépése után, amikor Bakócz és Szatmári egyaránt megtartotta kancellári címét, mellettük azonban 1518-tól Szalkai László váci püspök is királyi kancellárként szerepelt (Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 342–343, 375).

Az államigazgatásban egyre jelentősebb szerepet játszottak a kérvények intézésére és egyes diplomácia feladatok ellátására szakosodott, jogi ismeretekkel rendelkező királyi titkárok is, akik aztán később jellemzően magas egyházi tisztségekhez, kormányzati pozíciókhoz jutottak. Királyi titkár vezethette a királyi gyűrűspecsét irodáját is, amelyre a kancelláriának nem volt befolyása, mivel az közvetlenül a király irányítása alatt állt. Több alkalommal kerültek egyházi személyek (pl. Tuz Osvát, Szegedi Lukács, Ernuszt Zsigmond, Várdai Ferenc, Beriszló Péter püspökök, Vémeri Zsigmond prépost) a csekély jövedelmei ellenére nagy tekintéllyel rendelkező kincstartóság élére is. 1498-ig nagyobb birtokokat az uralkodó csak a prelátusok és bárók tanácsának hozzájárulásával adományozhatott. 1516-ban a kiskorú II. Lajos nevében az országot irányító kormánytanácsban a nagyurak mellett ott volt Bakócz és Frangepán érsek, Szatmári, Szalkai és Várdai Ferenc püspök. Az 1518. évi országgyűlésen a főpapok közül Bakóczot, Frangepánt, Szatmárit és Várdai Ferencet választották be a királyi tanácsba, 1524-ben pedig Szalkai érsek, Erdődi Simon zágrábi, Várdai Ferenc erdélyi és Várdai Pál egri püspökök lettek a tanácsstagok. Az érsekek és püspökök egy-egy belpolitikai esemény

befolyásolására érdekeiknek megfelelően gyakran léptek rövid időtartamú szövetségre egyes nagyurakkal, különféle ligákat alkotva (Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 343–344, 359, 375–379).

Nem változott Mátyás korához képest a főpapok egyházi bevételi forrásainak összetétele sem. A magánkézben lévő nagybirtokok kisebb része, a várak 10%-a (ebből 75% volt püspöki vár) volt csupán az egyház tulajdonában, de a püspöki városok és mezővárosok gazdagsága és a tizedjövedelem révén a főpapok igen jelentős vagyónra tettek szert, amely haláluk után legtöbbször az államkincstárat gyarapította. Így Tuz Osvát zágrábi püspök és Bakócz Tamás prímás mintegy 40 ezer forintot, Szatmári prímás 60 ezer forintot hagyott állami szükségletekre. Az uralkodók azonban gyakran a végrendeletben foglalt összegnél is nagyobb részt sajtóítottak ki az elhunyt főpapok hagyatékából az állandó kincstári hiány mérséklésére (Kubinyi 1999: 69, 87, 95; Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 299–302, 345).

A korabeli nemesség nem is nézte jó szemmel a hatalmas egyházi vagyonokat, ezért az 1490-es években és az 1500-as évek elején az országgyűléseken sorra szavazták meg azokat a törvényeket, amelyek az egyházi javadalmak halmozását, a külföldiek egyházi javadalmakba való beiktatását tiltották; az egyházi bírászkodás illetékességi körét szűkítették, a római fellebbezést és a pápai legátusok bírászkodását gátolták; a tizedfizetést az egyház kárára szabályozták. A köznemesség azt is kiharcolta, hogy Ernuszt Zsigmond püspököt kincstartói, Bakócz Tamás érseket kancellári tisztségében egy időre félreállítsák; valamint, hogy a főpapok és a bárók mellett nemesi ülnökök is részt vegyenek a bírászkodásban. Az 1525. évi rákosi országgyűlésen felfüggesztették a tized fizetésének kötelezettségét, Szalkai érsek a hatvani országgyűlésen azonban elérte, hogy a tized továbbra is járjon az egyháznak (Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 302, 349–353, 386–388).

A jobbágy a termésből gabona- és bortizeddel tartozott az egyháznak. Az egyház tizedjövedelmeit bérbe is adhatta, a bérlők között egyre több volt a nemes. A városokban nem lehetett idegen bort eladni, így a borkereskedelem gyakran szembeállította a szőlősheggyel rendelkező városokat és a tizedborokat jó áron eladni kívánó püspököket. Mivel a földesurak, akik a bortermés kilenced részét és az egyház, amely a bortermés tized részét kapta meg kocsmáztatási joggal bírtak, a helyi termelők csak az év adott részében értékesíthették saját boraikat. A kalocsai érsekség 1521. évi bevételeinek közel harmada származott a kocsmáztatásból. A dézsmajegyzékek tanúsága szerint a gabonatized mennyisége megyénként igen különböző lehetett. Egyes egyházi birtokokon állattartás is folyt: Várdai Ferenc erdélyi püspök erdejeiben a 16. század elején jelentősebb mennyiségben makkoltattak sertést. A belkereskedelem vonatkozásában a püspöki székhelyek közül Nagyváradot és Székesfehérvárt a korszakban jelentős vásáros helyként említik (Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 287, 294–296, 321).

A főpapság és a szerzetesrendek továbbra is jövedelmeik alapján voltak kötelezve arra, hogy bizonyos számú katonát kiállítsanak. Az 1498. évi törvény értelmében a püspökök, a johanniták, a legnagyobb monasztikus monostorok és káptalanok összességében mintegy 7000 lovas kiállítására voltak kötelezve, a következő megoszlásban: a püspököknek 4400, a szerzeteseknek 1350, a káptalanoknak 1250 lovaszt kellett biztosítani. Az egyes egyházi intézmények vonatkozásában részleteiben is meghatározott katonaállítási kötelezettségek teljesítése néhány (pl. az egri) püspökség esetében a bevételekből nem volt finanszírozható, így a kivitelezés elmaradt. Azon egyházak jobbágjai, amelyek ötven embernél kevesebbet tudtak volna kiállítani, „hadakozópénz”-t fizettek a vármegyének, s az állította ki a fegyvereket. Az egyházi bandériumtartók zsoldosaik ellátására jogot formálhattak a királyi adó felére, amit jellemzően maguk szedtek be (Kubinyi 1999: 70, 97–98, 241; Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 302, 308, 346–348).

Az 1498. évi törvény ugyanakkor arra is lehetőséget nyújt, hogy az egyháziak bandériumállítási kötelezettségeinek mértéke alapján az egyes egyházi birtokosok jövedelmeinek nagyságára következtessünk. Míg a püspökök bevételei a világi nagybirtokosok jövedelmeivel vetekedtek, a leggazdagabb apátok a nemesség felső, középső rétegében jellemző összegek felett rendelkeztek. A katonaállítási kötelezettség alapján a főpapok közül a legnagyobb jövedelemmel az érsekek, a győri, veszprémi, váci, csanádi, szerémi és nyitrai püspökök, valamint a fehérvári prépost rendelkezhetett. Jómódúnak számított az esztergomi, egri, erdélyi, nagyváradai, pécsi, fehérvári, bácsi, dömösi és titeli káptalan. A legjelentősebb szerzetesi birtokosok a johanniták vránai perjele, a pannonhalmi, pécsváradai, szekszárdi és zobori bencés, a péterváradai ciszterci apátok, valamint a lövöldi karthauzi perjel voltak. A korszakban a pápának küldött jövedelembevallások jelentősnek mutatják továbbá a tapolcai, zalavári, szentjobbi, széki és bélai bencés, a leleszi premontrei, a szentgotthárdi ciszterci apátságok, valamint a glogoncai ágostonos prépostság bevételeit is (Kubinyi 1999: 240–242).

A ténylegesen felállított, jól képzett egyházi csapatok egy része a mohácsi vereség előtti időszakban állandó jelleggel a végeken állomásozott, ami nem mondható el a bárók bandériumairól. Kubinyi (1999: 99) vélekedése szerint „A Jagelló-korban a királyi végvári katonaságon kívül gyakorlatilag az egyházi bandériumokon nyugodott az ország védelme”. A könnyen mozgatható bandériumokból álló, jelentős létszámú állandó hadsereg és a kettős végvári rendszer egyébiránt hosszú időn keresztül hatékony védelmet nyújtott a törökkel szemben, ám fenntartása rendkívül költséges volt az ország számára. A török elleni hadviseléshez anyagi támogatást időről időre, saját érdekeire való tekintettel, a pápaság és, kisebb mértékben, Velence nyújtott a magyar királyságnak, ám a zsoldfizetés és a végvárak karbantartása így sem volt

folyamatos (Kubinyi 1999: 98–99, 111; Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 302, 338–339).

A főpapok személyesen is részt vettek a törökellenes harcokban. A püspököknek védelmezniük kellett a török határ közelében fekvő birtokaikat, de az ország hadseregének irányításában is szerepet kaptak. Tomori Pál kalocsai érsek az Alsó-részek főkapitányaként Nándorfehérvár 1521. évi eleste után ugyan rövid ideig késleltetni tudta, hogy jelentős török haderő törjön Magyarországra, a mohácsi csatavesztést azonban nem tudta elkerülni. 1526-ban az alsópapságot is hadba hívták; Mohácsonál a főpapok közül Tomori és Szalkai érsek, valamint öt püspök esett el (Kubinyi 1999: 96–97; Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 371, 393).

Az egyházi középréteghez a székes- és társaskáptalanok kanonokjai, a gazdagabb városi, mezővárosi plébánosok tartoztak. Bár a javadalmak jövedelmezősége nagyban különbözött egymástól, a jelentős arányban polgári származású, városi vagy mezővárosi iskolákban képzett személyekből álló egyházi középréteg anyagi helyzete a birtokos nemesség felső rétegének vagyoni állapotához állt közel. A kanonokok bevételeit a káptalani birtokjövödelmekből, a székeskáptalani tizedből, valamint a hiteles helyi tevékenység díjából való részesedés képezte. A városi plébániák jellemzően ingatlantulajdonnal bírtak, s mivel nem tartoztak a püspök vagy a főesperes fennhatósága alá, alsó fokú egyházi bírászkodásra is jogosultak voltak (Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 303, 397).

Az egyházi középrétegbe a kegyúr személyes támogatásával lehetett bekerülni. Ő mutatta be jelöltjét az egyházi vezetőknek, akik aztán döntöttek a kinevezésről. A király vagy egy megbízottja (pl. az illetékes püspök, prépost) kegyurasága alá tartoztak a székes- és a nagyobb társaskáptalanok. Hűséges hivatalnokainak a király gyakran adományozott kanonoki méltóságot fizetségként. Ezt már csak azért is megtehetette, mert a kanonokoknak sem feltétlenül kellett felszentelt papoknak lenni. A kisebb társaskáptalanok felett jellemzően magánkegyúr örködött. A korban szinte valamennyi város és sok falu maga választotta plébánosát (Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 303–304).

A főként jobbágycsaládokból származó alsópapsághoz tartoztak a kisebb javadalmak birtokosai; a székesegyházi karpapok; a plébánosok alá rendelt, állásukból bármikor elbocsátható káplánok és számos vidéki plébános. Nagyjából velük azonos vagyoni helyzettel rendelkeztek az iskolamesterek, akik inkább világiak voltak, de sokan közülük valamely alsó egyházi rendbe tartoztak, így ugyan megházasodhattak, de a klerikusok kiváltságait is élvezhették (Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 304).

A nemesség és a jobbágyság közötti jogállásúak voltak az úgynevezett egyházi nemesek, az Árpádok egyházi lovas jobbágyainak leszármazottai. Helyi jellegű nemességgel rendelkeztek: az állami adót és egyes földesúri járadékokat fizetniük kellett, ugyanakkor a megyére emlékeztető szervezettel és

függetlenséggel is bírhattak a nemesekhez hasonlóan. Több püspökségnek, a nagyobb monostoroknak alakult ki egyházi nemesi széke a késő középkorra (Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 316).

Bár a papság a középkor nagy részében adómentességet élvezett, a török veszély árnyékában egyre gyakrabban kényszerült hozzájárulni anyagilag is a honvédelemhez. Az 1518. évi országgyűlés határozata szerint a bandériumot nem tartó egyháziak jövedelmük 10%-át kellett, hogy adó formájában befizessék az államkincstárba. Az 1521. évi országgyűlés az állatokra és egyes ingóságokra is ki kívánta terjeszteni az adót, s a szerzeteseket is fizetésre kötelezte. Igaz, később a király a pálosoknak engedményeket adott. Mohács előtt a nemesfémből készült egyházi tárgyak jó részét az egyházi vezetők tudomásával az ország javára összegyűjtötték (Kubinyi 1999: 95–96).

A monasztikus szerzetesrendek egymástól független monostorait vezető apátokat (premontrei prépostokat) elvben választották, valójában a kegyúr határozta meg, hogy kire bízza az intézményt. Egyes rendek inkább választott házfőnökökre (perjel vagy gvárdián) bízta az irányítást. A ferences, domonkos és Ágoston-rend kolostorai az ország területével egybeeső rendtartományokhoz tartoztak, ezeket a rendi tartományfőnök és a tartományi káptalan irányította (Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 304).

A 15. század végén a hat legnagyobb apátság (a pannonhalmi, pécsváradi, szekszárdi, zobori bencés, a péterváradai ciszterci és a lövöldi kartauzi apátságok) a monasztikus rendek egyikéhez tartozott. A század közepétől a monasztikus rendek monostorainak élére a kegyúr pénzügyi vagy politikai megfontolásból egyre gyakrabban állított nem rendtag egyházi vagy világi kommandátort, aki a monostor jövedelméért cserébe vállalta, hogy gondoskodik a szerzetesekről és az épületek állagáról. Ezt az ígéretet azonban nem minden kommandátor tartotta be, ami szerzetesi fegyelem meglazulásához, a kolostorok elnéptelenedéséhez vezetett (Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 305).

A Jagellók uralkodása idején sikerre vezettek a bencés és a premontrei rend belső megreformálását célzó törekvések. A bencés reform Tolnai Máté nevéhez fűződik, aki miután királyi hivatalnoki pályája végén nyugellátásként megkapta a pannonhalmi apátságot, belépett a rendbe, kapcsolatain keresztül elérte, hogy az apátságok többségét Pannonhalma alá rendeljék, és főapátként hozzálátott a szerzetesi élet újjászervezéséhez. A premontrei reformot Majtényi Uriel és Fegyverneki Ferenc kezdeményezte. Az eredmények azonban a török hódítás és a reformáció előretörése miatt nem lehettek tartósak (Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 305).

A kolduló rendek általában nem bírtak földtulajdonnal; kolostoraik a városokban, illetve egy mágnás úr székhelyén voltak; a polgári életformához kötődtek; rendi főiskolákat tartottak fent; többségében polgári származású szerzeteseik teológiai képzett, gyakorlott szónokok voltak, akik a nép között forgolódva megismerkedtek a fennálló társadalmi rendet bíráló nézetekkel is. Az

egyres kolduló rendek kolostorainak egész Európára kiterjedő hálózatát és a kolostorok között szabadon mozgó szerzetesek tevékenységét a pápaság rendszeresen felhasználta céljai elérésére. A demokratikus szervezetű kolduló rendeken belül ellentét az apostoli szegénység állapotának megtartását hirdető eredeti, szigorú szabályok követői és kisebb javakat megengedő rendtagok között volt. A ferences rend ennek megfelelően obszerváns és konventuális ágakra szakadt; előbbinek a 16. század eleji Magyarországon 1700 szerzetese volt, akik 70 kolostorban éltek. Az obszerváns ferences hitszónokok egyes társadalomkritikai észrevételei megjelentek az 1514-es parasztháború ideológiai tételei között is (Kubinyi 1999: 240; Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 306, 309, 363).

A nem túl sok magyarországi apácakolostor közül a két legjelentősebb, a margitszigeti domonkos és az óbudai klarissza zárda a királyi család alapítása volt, s főként nemesi származású apácák éltek bennük. A 15–16. század fordulóján nem lehetett erős az intézményi fegyelem az apácakolostorokban sem: Bakócz Tamás bíboros a bencés apácák elítélhető életmódja miatt adta át 1511-ben a somlóvásárhelyi monostort a szegedi premontrei apácáknak, akik közül húsz költözött át a Dunántúlra, ők főként polgári származásúak voltak. A városias jellegű településeken beginaházak is létesültek. A jellemzően özvegyasszonyokból, nemesi lányokból lett beginák nem tettek ugyan fogadalmat, de az apácákhoz hasonló módon éltek, s leggyakrabban a ferencesek lelki gondozása alatt álltak (Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 306).

Egyetem továbbra sem működött Magyarországon, a felsőfokú tanulmányokra vágyó magyar ifjak leginkább a bécsi, krakkói és itáliai intézményeket látogatták, gyakorta hazai főpapok anyagi támogatását élvezve. A magyarországi főpapok és kanonokok humanista műveltségéről árulkodnak rájuk maradt írásaik: így például Váradi Péter kalocsai érsek levelei, Szalkai László esztergomi érsek és Hagymási Bálint kanonok latin nyelvű költeményei. A humanista érdeklődésű egyházi személyek között tartják számon továbbá Csulai Móré Fülöp és Gosztonyi János püspököket, valamint Oláh Miklós esztergomi érseket, akik valamennyien királyi titkárként is működtek egy ideig (Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 396–398).

A latin nyelvű vallásos irodalom virágzása elsősorban a szerzetesrendekhez kötődik. Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát obszerváns ferencesek prédikációgyűjteményeket és teológiai munkákat adtak ki; Szalkai Balázs az obszerváns ferences rend, Gyöngyösi Gergely a pálos rend történetének megírásához járult hozzá jelentős mértékben. A vallásos tematika magyar nyelven a leginkább a latinul kevésbé tudó apácák számára készített kéziratok kódexekben jelentkezik, de szerepet kapott a magyar nyelv a pálosok egymás közti levelezésében, sőt az oklevelek készítésében is. A II. Ulászló által megteremtett békés időszakban a gazdaságilag megerősödő városokban és mezővárosokban számos templom épült fel, főként késő gótikus stílusban; a

főpapi építkezések közül pedig a korszak jelentős alkotásaként kiemelendő a reneszánsz stílusú esztergomi Bakócz-kápolna (Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 398–402).

A Jagelló-kor végére esett a lutheri reformáció tanainak magyarországi megjelenése. Az új hitvallás tételei különösen erősen hatottak a birodalomból érkező német származású udvaroncoknak köszönhetően Mária királyné udvarában, illetve a külföldi tanulmányok után visszatért diákok ismeretei révén a hazai német, főként az erdélyi szász városi polgárság körében. A wittenbergi egyetem népszerű célponttá vált a tanulni kívánó fiatalok számára. Bár a pápaság török ellen nyújtott anyagi segítségét nagyra értékelő köznemesség nem rokonszenvezett a lutheri tanítással, az új hit követőit csak ritkán büntették az országban (Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 402–403).

III. Források, anyaggyűjtés

1. A helynevek forrásai, az anyaggyűjtés szempontjai

Az egyház egykori birtokosi szerepkörét tükröző magyar helyneveket nyomtatásban vagy digitális formában hozzáférhető, különféle műfajú, releváns történeti és nyelvészeti forrásokból láttam célszerűnek összegyűjteni. A névadatok diakrón szempontú összevethetősége miatt szándékoltan különböző korszakok névanyagát tárgyaló történeti földrajzok (pl. a Györffy-, Csánki- és Fekete Nagy-féle kötetek), okmánytárak (pl. AO., ZsO.), helynévtárak (pl. LexLoc., Lipszky, MDH., Hnk.), helynévszótárak (pl. KMHSz., FNESz.), földrajzinév-gyűjtemények (pl. az ún. megyei kötetek), történeti (pl. PRT.) és nyelvészeti (pl. M.) munkák adatai alapján első lépésben adatbázist készítettem, amely a további kutatás alapjául szolgált.

Az anyaggyűjtés során arra törekedtem, hogy az adatbázisba felvett hely(ség)nevek megfeleljenek az alábbi két kritériumnak: 1. a névforma által jelölt hely(ség) egykori egyházi birtoklásának ténye a források alapján igazolt legyen, illetve 2. a névalak legalább egyik névrésze nyelvileg is azonosítsa a tulajdonost; pl. *Szurdokpüspöki* (1261/271: *Zurdukpispuky*; Gy. 3: 127) az 1260-as–80-as években az egri püspök birtoka volt (a *Szurdok*- bővítményrész a közeli Szurdok-völgyre vonatkozik; Gy. 3: 128, FNESz. 2: 603).

Kívül maradtak az elemzendő helynevek korpuszán ugyanakkor azok a névformák, amelyek 1. olyan lexémát tartalmaznak, amely egybeesik ugyan egy egyházhoz tartozó személyt, illetve egyházi szervezetet jelölő szóval, ám a konkrét névbe a lexéma nem egyházi vonatkozású terminusként (hanem pl. személynévként) került be (pl. a *Monok* településnév pusztai személynévből keletkezett, a személynév alapja a régi *monoh* 'barát, szerzetes' főnév; FNESz. 2: 155); 2. egyházhoz tartozó személyt, illetve egyházi szervezetet jelölő lexémát foglalnak magukban, ez azonban nem a hely birtokosára utal, hanem a hellyel valamilyen egyéb kapcsolatban lévő személyt, intézményt azonosít (pl. a *Papos* településnév azt mutatja, hogy a név adásakor a helységnek papja volt; FNESz. 2: 317); 3. formailag egybeesnek ugyan tényleges egykori egyházi birtoklásra utaló hely(ség)nevekkel, ám névköltözés eredményeként jelentek meg (pl. Piskó első lakosai a korábban *Püspöki*-ként ismert Drávapiskóból érkezhettek; FNESz. 2: 352); 4. népetimológia során, illetve hatósági névrendezés útján váltak azonos vagy (részben) hasonló alakúvá tényleges egykori egyházi birtoklást jelölő hely(ség)nevekkel (pl. az *Opáka* településnév egy 'szikla, krétás mészkő, márgapala' jelentésű szláv közsőből keletkezett

pataknévre vezethető vissza, s hatósági névmagyarosítás eredményeként lett 1905-re *Apátka* formájúvá; FNESz. 1: 105); 5. olyan hely(ség)et jelöltek, amelyben volt ugyan egyházi intézmény, ám nem bizonyítható, hogy a névben megjelölt intézmény egyben a hely(ség)nek a tulajdonosa is volt (pl. a Tisza menti Monostorsápon bencés monostor állt; Cs. 1: 31, *Monostor-Sáp* a.); 6. a magánegyházrendszer emlékét őrzik, s az egyházi intézményt alapító nemzetség, kegyúr nevét foglalják magukban (pl. Tomajmonostorán állt a Tomaj-nem bencés rendi nemzetiségi monostora; Gy. 3: 142); 7. egyházi szolgáltatófalvakat jelöltek (pl. a garamszentbenedeki apátság tulajdonában lévő Ártánd település lakói ártányokkal adóztak; FNESz. 1: 118); valamint 8. bármely egyéb szemantikai tartalommal bírnak, bár olyan hely(ség)eket azonosítottak, amelynek egyházi birtoklása adatolt (pl. a somogy megyei *Andacs* a veszprémi püspöké volt; Fényes 1851: 24).

A fentiekből nyilvánvaló, hogy, bár a vizsgálatba vont névformák az esetek döntő többségében valamely jellegzetes, az egyházhoz tartozó személyt, illetve egyházi szervezetet általánosságban jelölő lexémát (is) tartalmaznak, a pusztán lexikális alapon való adatgyűjtés könnyen vezethet tévedésekhez. A névformák egy része egyéni mérlegelést igényel.

A *monostor* lexémát vagy annak birtokos személyjeles változatát nemzetség- vagy személynév mellett tartalmazó névformák az Árpád-korban például többnyire úgy keletkeztek, hogy egy adott helyen a területet birtokló nem vagy annak képviselője nemzetségi monostort építtetett, melyről a környező település metonimikusan kapta a nevét. Györffy sokszor részletezően be is számol róla, hogy kié volt eredetileg a terület, ahol a nemzetségi monostor épült, és azt aztán a nem ágai hogyan, milyen részletekben örökölték a továbbiakban, illetve elmondja, hogy ki lett a tulajdonos a nemzetség kihalása után. A nógrádi Kökényesmonostort például a 13. század elején alapította a francia származású Kökényes-Rénold nemzetség a premontrei rendi Garábmonostor filiájaként, majd 1322-ben a király a nemzetség kihalását vélelmezve a monostort és a környező települést a Kácsik nem egy képviselőjének adományozta (Gy. 4: 262). A birtok ilyenkor tehát jellemzően magánkézen volt és maradt, nem került a névben jelzett egyházi intézmény tulajdonába. A baranyai *Monostor* település (korábban *Pél*, 1289/1291: mon. *B. Michaelis de Peel*, de 1332–5: *Monustur*; Gy. 1: 343) a Majs-nem közeli Szent Mihály-monostoráról vette a nevét (FNESz. 2: 331, *Pélmonostor* a.). Azaz ezekben az esetekben az épületről való metonimikus névadás példáival, nem pedig birtoklástörténeti településnevekkel kell számolnunk.

Kolozsmonostor településről (+1263/324/580: *Colusmonustura!* ~ *Monustur* ~ *Monustura*; Gy. 3: 353) ugyanakkor tudjuk, hogy a 13. században a helyi Szent Mária bencés apátságé volt, s az apátság kerül elő tulajdonosként Kolozsvár város 1377. évi határleírásában is, melyet I. Lajos készíttetett a város polgárainak kérésére (Gy. 3: 355; Cs. 5: 322, *Kolozsvár* a.). A helység egyházi

intézmény által való birtoklásának ténye nyelvi formában is jelentkezik a korszakban: 1355: *Monusturfalua* (Cs. 5: 308). Bodrogmonostor település birtokosa egy időben a közeli ciszterci apátság volt (Cs. 2: 195, *Bodrogmonostor* a.). E két utóbbi esetben a *monostor* lexéma tehát birtoklástörténeti alapon került a névformákba.

Egy-egy esetben az egyházi intézmény birtokosi voltát a névformában nem az intézményre általánosságban utaló lexémával, hanem annak a helységnévnek a segítségével fejezték ki a névadók, amely azt a települést jelölte, ahol a tulajdonjoggal rendelkező intézmény volt. Így a Györffy szerint 1326-ban *Jásti föld*-ként ismert esztergomi terület a Veszprém megyei jásti bencés apátság birtoka volt (Gy. 2: 293); a somogyi Budavárimuszt település (1416: *Budauarimuzth*) pedig a budai káptalan tulajdonában állt (Cs. 2: 630, *Muszt* a.). Ugyanakkor egy, a gyulafehérvári káptalan birtokában lévő, az Ompoly folyó mellett található falu jövedelmét, Györffy adatai szerint, 1288 körül Regulus kanonok bírhatta, akiről a települést *Regulustelké*-nek nevezték (1299/1580 u.: *Ompey sive Regulusthelk!*; Gy. 2: 181, *Regulustelke [Ompoly]* a.). Ez utóbbi helység tehát az előbbi településhez hasonlóan káptalani birtok volt ugyan, nevében mégsem az egyházi intézmény tulajdonosi joga tükröződik, hanem egy konkrét, egyébként egyházi hivatalos viselő személynek, a haszonélvezőnek az emléke őrződött meg.

Az egyházhoz tartozó személyt jelölő lexémák egy része személynévként is élt a múltban. Györffy a szentantali uradalom határleírásában szereplő *Apát bükke* névformával ([1266]/266/274: *Apat Byky*; Gy. 3: 254, *Szentantal* a.) kapcsolatban elmondja, hogy ez bizonyára IV. Béla jegyzőjének, [Putha fia] Apath-nak az emlékét őrzi, akinek Zsarnószeg közelében lévő erdejét jelölhette (Gy. 3: 264–5, *Zsarnószeg* a.). Ebben a példában az *Apát* lexéma tehát személynévi értékben szerepel.

A történeti névadatok pontos formájának azonosítását időnként filológiai természetű problémák nehezítik. Györffy György történeti földrajzában egy adott hely ugyanabból az oklevélből származó nevét például nem mindig teljesen azonos formában találjuk meg. A szerző egy 1299/411/413-as datálású határleírásból például a „t-m *Apathy*” alakot idézi magának a helynek a leírásakor (Gy. 4: 226, *Apáti* 1. a.), ugyanakkor „t-m *Apathi*” formát ad meg ugyanerre a helyre vonatkozóan a Nógrád város határának birtoklásában beállt 13. század végi változások tárgyalásakor (Gy. 4: 281, *Nógrád [-vár, Novograd]* a.).

Néha az is megesik, hogy a különböző nyomtatott munkák azonos forrásdokumentumra (is) hivatkozva némiképp eltérő névformákat adnak meg egy-egy hely(ség) adatsorában: Gyöngyöspüspöki 1261/271-es datálású adata Györffynél *Gunguspispuki* formában tűnik fel (Gy. 3: 127), a FNESz. ugyanebből az esztendőből, a Györffy által is használt forrásra hivatkozva, *Gunguspispuky* alakot közöl (1: 547); Barátsokoró adatsorában Csánkinál 1252-

es dátum alatt *Brath* forma szerepel (Cs. 3: 545), Györffy, részben a Csánki által is megjelölt forrásra támaszkodva, +1252 [1270] datálás mellett *Barath* alakot ad meg (Gy. 2: 580).

Az azonos esztendőre datált különböző névformák jelentkezésének ugyanakkor az is lehet az oka, hogy a szerzők különböző forrásművekből idézik az adatokat. Továbbra is Barátsokoró adatsoránál maradva, az 1262-es adat Csánkinál *Baratsucorov* (forrás: ÁÚO. III. 29.; Cs. 3: 545), Györffynél *Baratsucurov* formájú (forrás: PRT. II. 318.; Gy. 2: 581); míg 1339-ből, különböző okleveles forrásokból, Csánki *Barathy* (Cs. 3: 545), Györffy pedig *Barath* névalakot ad (Gy. 2: 581).

Györffy György történeti földrajzában időnként olyan magyar nyelvű névformákat ad meg címszóként, amelyek létezésére csak közvetett adata van az Árpád-korból. Így például a Győr vármegyei Barátival keletről határos települést jelölő 1261/411: *Cruciferorum* (Gy. 2: 605) latin adat mögött magyar helynevet sejtve, magyar megfelelőként, nyilván analogikus alapon, a [*Keresztes*] névalakot tünteti fel címszóként. A magyar névformák latin névalakok alapján való kikövetkeztetésének eljárásával a KMHsz.-ban is találkozunk, l. pl. a baranyai +1015/+158//403/PR.: *Scena abbatis* nevű hely magyar nyelvű [*Apát*]-*széna* megjelölését (1: 34).

A források latin névformái alapján valószínűsíthetően létező egykori magyar névalakok kikövetkeztetésének gyakorlatával az adatbázis készítése során magam is éltem. A Hunyadiak korában a Heves megyei Mezőtárkány és Füzesabony között fekvő település magyar neve 1291: *Buda*, illetve 1494: *Kysbwda* formában kerül elő, Csánki azonban 1339: *Buda Episcopi* (Cs. 1: 59) névalakot is ad, mely alapján feltételezhető ugyanakkor a [*Püspök*]*buda* névforma (talán csak az írásbeliségre korlátozott) használata is. Hasonló példát nyújt a Kolozsvártól északnyugatra található Mákó helység esete is. Csánki szerint a Hunyadiak korában az erdélyi püspök települése volt. Magyar nyelvű adatai *Mákó* formájúak (legkorábbról 1397: *Mako*, Cs. 5: 379–80), ám 1299-ben, illetve 1437-ben jelentkezik a *Mako episcopalis* névalak is (Cs. 5: 379–80), amely magyar megfelelője [*Püspök*]*mákó* lehetett. A latin névformák alapján az adatbázis készítése során általam kikövetkeztetett magyar névalakok főként a differenciáló jelző, illetve a földrajzi köznévi utótag jelenlétében, minőségében térnek el a forrásokban ténylegesen fellelhető magyar névformáktól.

További filológiai bizonytalanságot eredményez, hogy Csánki Dezső történeti földrajzában létezőnek mond néhány olyan települést a Hunyadiak korában, amelyekre csak korábbi és későbbi adatokat hoz. Eljárása indokoltnak mondható a névvel jelölt denotátum korszakbeli létezésének igazolása tekintetében, ám a korban használt névformá(k) vonatkozásában kevésbé informatív. Így például a Tabtól délnyugatra fekvő, a tihanyi apátság birtokában lévő Apáti település Csánki által idézett névadatai 1275-ből (*Apaty*), illetve

1536-ból valók (*Apaty*; Cs. 2: 587); a Valkó megyei Derzspapfalva egyetlen adata 1275-ös datálású (*Derspöfolua*; Cs. 2: 304).

Csánki Dezső (1890–1913) és Fekete Nagy Antal (1941) a Hunyadiak korának történeti földrajzát közreadó kötetei ugyanakkor kétszeres értelemben is hasznos forrásmunkáknak tekinthetők: nemcsak 14–15. századi névformákat nyerhetünk belőlük, hanem a kiadás korabeli helységekkel való azonosítás következményeként 19. század végi, 20. század első feléből való névadatokkal is gazdagíthatjuk az adatbázist. A későbbi névadatok pontos formájával kapcsolatban azonban néhol elbizonytalanodhatunk. Fekete Nagy Antal Trencsén megyéről szóló monográfiája bevezetőjében szól például *Trencsénapáti*, *Trencsénpüspöki* és *Bánpüspöki* nevű birtokokról (FN. 5, 58), ezeket a névformákat azonban sem történeti forrásokból, sem pedig saját korából nem adatolja a kérdéses helyeket jelölő nevek számbavételekor.

2. Az adatbázis tartalma, felépítése, szerkezete

A készített adatbázis az egyes helynevek kapcsán a következő adatokat tartalmazza: azonosító szám; a címszóként álló helynév (és lehetséges változatai); a jelölt denotátum fajtája; a megye, ahol a jelölt denotátum található; a jelölt denotátum lokalizációja egy-egy jelentősebb közeli településhez viszonyított helyzet megadásával; releváns helytörténeti események (amennyiben ismeretes: az egyházi birtokos, a rend, az adományozó, az adományozás éve, a téma szempontjából jelentős birtoklástörténeti változások, a vizsgált névtípushoz tartozó névformákkal jelölt közeli helyek); a jelölt denotátum mai neve (ha ismeretes), illetve az egykori névforma fennmaradása környékbeli denotátumok mai megnevezésében; valamint maguk a helynévtörténeti adatok öt korszakra bontva: 1349-ig, 1350 és 1525 között, 1526 és 1771 között, 1772 és 1919 között, valamint 1920 után lejegyzett adatok. Minden egyes helynévtörténeti adat esetében rögzítem a lejegyzés évét, a betűhív névformát és megadom az adat visszakereshetőségét szolgáló forrásmegjelölését. A helynévtörténeti adatok lexikális, morfológiai, szintaktikai, keletkezés- és változástörténeti sajátosságainak típusát az adatgyűjtés során azonosítom, és kódok segítségével utalok rá az adattáblában.

2.1. Az azonosító szám

Az azonosító szám funkciója, hogy összekösse a denotátumokat leíró adattábla egy sorát az egyes korszakokból származó névadatokat közlő adattábla megfelelő soraival, s ezáltal együtt tartsa az azonos denotátumot jelölő valamennyi történeti és jelenkori névformát. Bevezetésére azért volt szükség,

mert a címszóként álló névformák önmagukban, a történeti névanyagban gyakori homonímia miatt, ezt a funkciót nem tudták volna ellátni.

2.2. A címszó

A címszóként álló helynév a történeti névformákból kialakult modern, illetve a történeti névformák alapján kialakított modernizált, a mai helyesírási szabályok szerint lejegyzett sztenderd névváltozat. A sztenderdizációt jelen esetben megkönnyítette, hogy a történeti névformákat felépítő közszoói lexémák köre behatárolható (l. a továbbiakban), s e lexémák nagy többsége a mai köznyelvnek is része, mai formájukat tehát ismerjük. Ugyanez mondható el a névformák grammatikai jellemzői tekintetében is. Segítette a sztenderdizációt az is, hogy sok, vizsgálatba vont névforma kései forrásművekben, (közel) modern alakban is jelentkezik, illetve egészen a mai napig fennmaradt; továbbá névrendszerünk elemét képezi számos, a vizsgált névalakokkal bizonyos tekintetben rokonítható névforma is. Így a hangtani és névszerkezeti modernizálás, azaz a mai köznyelvi formának megfelelő helynévalak kialakítása viszonylag biztonságosan elvégezhető.

Mivel a monografikus bemutatás fókuszában az egyházi birtoklás tényének névformabeli kifejeződési lehetőségei és körülményei állnak, fontosnak tartom, hogy adott esetben az azonos denotátumot jelölő különböző típusú névformák, illetve egy-egy, a vizsgált típushoz tartozó helynévnek az idők során jelentkező alakváltozatai is megjelenjenek a címszó elemeiként. Az adatbázisban ezért, szükség esetén, egy denotátum vonatkozásában több címszóval dolgozom. Fő-, azaz első címszóként azon névalak modern(izált) formája áll, amely legkorábban jelentkezik az áttekintett forrásokban az adott denotátum jelölőjeként. Ez gyakran a vizsgált névtípushoz tartozó szerkezetileg (leg)egyszerűbb névalak, pl. a 1211: *Barath* > 1251/263/398: *Barathy* (Cs. 3: 545, Gy. 2: 580) névformákkal kezdődő adatsor esetében a **Barát** alak; a 1319: *Popt* > 1330/477: *Bekaspab[d]* kezdetű adatsor esetében a **Papd** forma (Gy. 1: 355, Cs. 2: 514–5). Ritkábban a kérdéses névtípushoz sorolható szerkezetileg összetettebb forma jelenik meg elsőként a forrásokban, így pl. a 1261/271: *Gunguspispuki* > 1301: *Pyspuky* változással induló adatsor esetében a címszó a **Gyöngyöspüspöki** névformával kezdődik (Gy. 3: 127).

Ha az idők során, mint a fenti példákban is, a kérdéses helynév névszerkezeti vagy lexikális változás(ok)on esett át, az eltérő névformákat, szintén modern(izált) alakban, névváltozat(ok)ként a címszó részeként megadom. Az esztergomi érsekség a Csallóköz nyugati részén fekvő egyik falva például legkorábban *Püspök* néven jelentkezett forrásainkban (1256: *Puspuk*), később *Püspöki* (1338: *Pyspiky*), majd *Pozsonypüspöki* (1910) néven volt ismert (Cs. 2: 786; FNESz. 2: 371, *Pozsonypüspöki* a.). A címszó a fentiek értelmében a **Püspök** ~ **Püspöki** ~ **Pozsonypüspöki** névváltozatokat jeleníti meg. Más

esetben a földrajzi köznévi névösszetevő hiánya, illetve jelenléte jelentkezik különbségként. Így egy Baranya megyei, Valpó közelében fekvő település előbb 1479: *Apathy* (Cs. 2: 468), majd 1481: *Apathyrew* (Cs. 2: 468) néven jelenik meg forrásainkban, ezért **Apáti ~ Apátirév** címszó alá vettem fel.

Az is előfordul, hogy, önállóan vagy egyéb változások mellett, a névalkotó lexémák egyike változik meg. A városszalónaki pálosok Felsőőr közelében található települése előbb 1698: *Barátfalu*, később 1773: *Baráth Major* néven kerül elő (ma Mönchmeierhof; FNESz. 1: 166, *Barátmajor* a.). Ennek megfelelően az adatbázisban **Barátfalu ~ Barátmajor** címszó alá került. A váradi püspökség (és székeskáptalan) által birtokolt, Nagyváradtól északnyugatra fekvő Püspöki (1273/392/477: *Pyspuky*, Gy. 1: 655) a 19. században elején 1808: *Püspöki (Várad-)* (L. 1: 544), végén 1882: *Bihar-Püspöki* (FNESz. 1: 213) néven került be az iratokba (ma Episcopia Bihorului; FNESz. 1: 213), így az adatbázisban **Püspöki ~ Váradpüspöki ~ Biharpüspöki** címszó alatt szerepel.

A lexikális változás eredményezhet típusváltást: az egyházi birtoklásra utaló névforma más szemantikai tartalommal bíró névalakot cserél le, illetve fordítva, az egyházi birtoklásra mutató névforma más szemantikai tartalommal rendelkező névalaknak adja át a helyét. Címszóként az adatbázisban ilyenkor mind a két típusú helynév szerepel, az adatolás sorrendjében, l. pl. a nógrádi **Füzegey ~ Apáti** (1075/+124/+217: *Fizeg* > *1388: *Apaty*; Gy. 4: 242), illetve a Hunyad megyei **Apáti ~ Oroszfalu ~ Orosz ~ Rus(z)** (1367: *Apaty* al. nom. *Vruzfolu* > 1390: *Oruzfalu* > 1513/515: *Oroz* > 1520–1521: *Oroz* al. nom. *Rws*; Gy. 3: 289, Cs. 5: 119) településnevek esetét.

Egy-egy helység kapcsán időnként arra is van példa, hogy forrásaink olyan korai latin nyelvű névalakot közölnek, amely mögött jó eséllyel a vizsgált névtípushoz tartozó magyar helynév állhatott, ezt azonban nem jegyezték fel a korabeli írnokok. Ilyenkor a latin adat alapján rekonstruálható magyar névalakot, az esetlegesen létező egyéb magyar névformák mellett, szögletes zárójelben tüntetem fel a címszóban, az adatolás időrendjének megfelelő helyen. Györffy a későbbi Csicsóholdvilág (1808: *Holdvilág [Csicsó-]*, L. 2: 56) Árpád-kori adatai között magyar nyelven csak a 1309/Cod.: *Hulduualach* (Gy. 2: 165) formát tünteti fel, felhossa ugyanakkor a település jelölésére használt latin é.n. [1315–25]/402, 1332–6/Pp. Reg.: *Abbatis* (Gy. 2: 165) névalakot, melyet *Apátfalva* formában ad meg magyarul. Az adatbázisban általam feltüntetett címszó a fentiek értelmében tehát **Holdvilág ~ [Apátfalva] ~ Csicsóholdvilág**. Szögletes zárójel jelöli a csak latinul jelentkező névrészt a címszóként álló névformán belül, pl. a garamszentbenedeki apátság Bars megyei Apáti települése kettéválásával létrejött **[Kis]apáti** és **[Nagy]apáti** esetében (KMHsz. 1: 155, 195, Gy. 1: 425).

A bizonytalan címszavakat kerek zárójel jelzi. A címszó bizonytalansága, melyre legtöbbször forrásaink is utalnak, lehet szemantikai természetű: a

névforma értelmezésének nehézsége miatt annak a vizsgált névtípushoz való tartozása nem egyértelmű, pl. a +1264/[XIV.]: *Abba*, lac. (Gy. 1: 297) névalakkal összefüggésben a KMHsz. felveti a lehetőséget, hogy a névforma az 'apát' jelentésű latin szó felhasználásával egy *Apát(i)* ~ *Apát-tó* helynév fordításának az eredménye is lehet (1: 27), de a névalakkal kapcsolatos bizonytalanság jelzésére maga is (**Abba**) címszót ad meg, ez került tehát az adatbázisba is. A címszó bizonytalansága ugyanakkor lehet alaki természetű is, pl. a „mg. And. f. Iwan, c. Nic. f. Babus, Math. f. Petri, Ben. f. Egidii, Nic. f. Thome de *Popi*” (Gy. 4: 511) személynevekben jelentkező, származási helyet azonosító „de *Popi*” összetevő mögött *Pap* és *Papi* helységnév egyaránt húzódnak, így az alaki bizonytalanság jelölésére **Pap(i)** címszót vettem fel az adatbázisban.

2.3. A denotátumfajta

Denotátumfajta tekintetében az adatbázis főként települések neveit tartalmazza, de több ok miatt sem zárhattam ki az egyéb típusú denotátumokat jelölő névformákat a vizsgálatból. Először is, a névvel ellátott denotátum minősége a névforma huzamosabb ideig való állandósága mellett is változhatott az idők során. Így például a mai Csanádapáca a Hunyadiak korában, *Apáca* néven, a helységek között kerül elének (1458: *Apacza*, Cs. 1: 648), Lipszky ugyanakkor pusztaként tartja számon (1808: *Apacza praedium*, L. 1: 17); a Zala megyei Pölöske és Bak települések között fekvő Barátokfalva a 16. század elején Csánki adatai szerint helység, a 19. század végén puszta volt (1513: *Barathokfalwa*, 1897: *Barátokfalva* puszta; Cs. 3: 32). Ráadásul a vizsgált névtípus egyes jellemző nyelvi vonásai a nem települést jelölő névformák esetében jobban kirajzolódnak, így l. például a jelölt birtokos szerkezetek magas arányát a mikrotoponimák körében (pl. 1326: *Apathharazta*, erdő, Gy. 3: 380; 1344: *Remethegorongia*, tó, KMHsz. 1: 231; 1329: *Kereztushege*, domb, Gy. 3: 345).

Az adatbázisban található névformák által jelölt denotátumok között, a településeken túl, találhatunk például berket (pl. 1275: *Bratiberuk!*; Gy. 3: 86), birtokot (pl. 1476: *Papeghaza*; Cs. 1: 633–4, *Hunyadi család* mint birtokos a.), dombot (pl. 1211: *Apatfeereh* ~ *Appatfeereh*; Gy. 2: 433), erdőt (pl. 1329: *Kereztuserdeu*; Gy. 2: 71), folyót (pl. +1294/471: *Praepostpataka* ~ *Praepostpataka*; Gy. 2: 507), földet (pl. é. n.: *Káptalan földé*; Cs. 1: 170, *Buska* a.), gyümölcsöst (pl. 1272/419: *Dekan Gemulshe*; Gy. 1: 81), halászóhelyet (pl. 1326/353: *Apatzatuna*; Gy. 1: 731), halmot (pl. 1342: *Apatakala*; AO. 4: 288), határpontot (pl. 1390: *Kethremethege*; Cs. 5: 121, *Pala* a.), havasi erdőt (pl. +1263/324/580: *Leske* ~ *Apathaasa* [*Apathoasa*]; Gy. 3: 362, Cs. 5: 373–4), hegyet (pl. 1295/296: *Remetehyg*; Gy. 4: 67), helyet (pl. [+1077–95]>+158//403/PR.: *Apatkuzhýda* ~ *Apatkuzhyda*; Gy. 1: 340), pusztát (pl. 1481: *Apathitelek*; Cs. 2: 192), szőlőst (pl. [1269]: *Pyspukmal*; Gy. 4: 634), telket (pl.

1413: *Papfelde*; Cs. 1: 103, *Mártonföldre* a.), településrészt (pl. 1500 k.: *Káptalangyőr*; Cs. 3: 541, *Győr város* a.), tavat (pl. 1326: *Apathlaba*; Gy. 3: 380), utcát (pl. 1913: *Barát-utca*; Cs. 5: 320, *Kolozsvár* a.), várat (pl. 1266: *Apachasumlo*; Cs. 3: 254, *Szóllós a*) a.), vizet (pl. [1335]/335: *Popewreme*; Gy. 3: 196), vízfolyást (pl. 1310: *Popaga*; Gy. 1: 616), völgyet (pl. 1268: *Apatwelge*; Gy. 4: 271). Egy-egy esetben a denotátum fajtáját a forrás nem azonosítja, e.g. 1289: *Popteluky* (Gy. 2: 200).

2.4. A megye megjelölése, a lokalizáció

A megye megjelölése, amelyben a jelölt denotátum található; illetve az egy jelentősebb közeli településhez, földrajzi objektumhoz viszonyított helyzet megadásával történő lokalizáció az adatbázisban a forrásmunkák denotátumleírását követi. Az egyes denotátumok elhelyezkedésének meghatározása tekintetében azért célszerű a forrásművek szemléletére alapozni, mivel azok következetesen az általuk tárgyalt korszak megyebeosztásával és településállományával számolnak, s viszonyítási pontnak a korban meglévő nagyobb helységeket, jelentősebb földrajzi objektumokat tekintik. Az erdélyi Piski (ma Simeria) település helyzetét Csánki Szászvároshoz és a Sztrigy folyóhoz mérten adja meg: Szászvárostól nyugatra, a Sztrigy folyó mellett található helységként lokalizálja a települést (Cs. 5: 125); Györffy (3: 298) és a FNESz. (2: 352) ugyanakkor, 20. század végi térszemléletet alkalmazva, Déva városát és a Maros folyót tekinti viszonyítási alapként, s így lokalizálja a települést: „helység [...] a Maros középső folyása mentén Dévától kelet-délkeletre”. Az ómagyar kori, borsodi Keresztes földről a KMHsz. azt írja, hogy az a megye déli részén, a Nyárágy mellett feküdt (1: 152); a FNESz. ugyanakkor a hely utódját, a mai Mezőkereszttestet a magát időközben várossá kinövő Mezőkövesdtől kelet-északkeletre fekvő helységként azonosítja (2: 131).

Az egyes települések helyzetét helynévszótáraink tehát jellemzően egy korszakbeli jelentősebb helységhez égtáj segítségével való viszonyítás útján, illetve egy nagyobb folyó megjelölésével adják meg. A mikrotoponimákkal jelölt objektumok elhelyezkedésének meghatározása többnyire a helység azonosításával történik, amelynek határában a kérdéses objektum található, pl. 1415: *Remetekapu*, Tordától nyugatra (Cs. 5: 725–6, *Peterd* a.); 1452: *Apathfelde*, a Vas megyei Pecöl környékén (Cs. 2: 733). Az adatbázisban magam is a lokalizáció ezen tipikus formáit követtem. Egy-egy denotátum esetében a pontosabb lokalizáció a források alapján nem adható meg, pl. 1481: *Apathitelek* (Cs. 2: 192).

Természetesen feltüntettem, ha az egykori megyei hovatartozás nem volt tisztázott, vagy éppen változott az idők során. A mai Szurdokpüspöki település például Heves, illetve Nógrád megyéhez is tartozott (vö. Gy. 3: 127–8, *Püspöki* 2. (*Szurdok-*) a., Cs. 1: 68–9, *Püspöki* a., FNESz. 2: 603). A fent már említett

mai Csanádapácát Csánki Békés megyei településként veszi számba, bár megjegyzi, hogy volt, amikor Csanád megyéhez számították (1: 648, *Apácza* a.); Lipszky Csanád megyében tartja számon (L. 1: 17); ma ismét Békés megyéhez tartozik ugyan, ám a megkülönböztető jelző a korábbi megyei hovatartozást mutatja (FNESz. 1: 305, *Csanádapáca* a.).

2.5. Helytörténeti események

A releváns helytörténeti események vonatkozásában forrásaink sok esetben konkrétan megnevezik az egyházi birtokost. Tulajdonosként előkerül, többek között az abaszéplaki apátság (pl. 1427: *Apathy*; Cs. 1: 203, FNESz. 2: 571, *Széplakapáti* a.), az adorjánpusztai apátság (pl. 1332–7: *Apati*; FNESz. 2: 485, *Somogyapáti* a.), az almadí monostor (pl. 1468: *Monostorapathy*; Cs. 3: 28, FNESz. 2: 156), a bácsi káptalan (pl. 1332–7/PR.: *Pysky ~ Pyky ~ Pysqui*; Gy. 1: 231, Cs. 2: 160), a bátai apátság (pl. 1267/1380: *Apaty*; Cs. 2: 468, FNESz. 1: 175, *Bátaapáti* a.), a bélháromkúti apátság (pl. 1338: *Apathfalva*; FNESz. 1: 187, *Bélapátfalva* a.), a borsmonostori apátság (pl. 1476: *Zanthozakan* aliter *Barathzakan*; Cs. 3: 629), a bozói monostor (pl. [1260 k.]/388: *Apaty*; Gy. 3: 175), a bulcsi apátság (pl. 1367: *Apaty* al. nom. *Vruzfolu*; Gy. 3: 289, Cs. 5: 119), a csanádi püspökség (pl. 1900: *Püspöklele*; FNESz. 2: 101, *Maroslele* a.), a dédesi (szentléleki) kolostor (pl. 1313/339: *Poprethe*; Gy. 1: 799), az egri káptalan (pl. 1275: *Bratiberuk!*; Gy. 3: 86), az egri püspökség (pl. 1261/271: *Mezeupispuky*; Gy. 1: 801), az erdélyi püspökség (pl. 1281: *Baratpyspuky ~ Barathpyspuky*; Gy. 1: 655), az esztergomi érsekség (pl. [1294] V. 18/294: *Puspuky*; Gy. 4: 287), az esztergomi érsek dézsmaszedői (pl. 1286/412: *Desmasteluk!*; Gy. 2: 494), a fehérvári káptalan (pl. 1332–7: *Monachy ~ Monoy ~ Monohy*; Cs. 2: 508), a fehérvári örkanonokság (pl. 1511: *Custos-földje ~ Byal*; Gy. 2: 351, *Bial* a.), a garamszentbenedeki apátság (pl. 1253: *Apatj*; Gy. 1: 425), a győri káptalan (pl. 1773: *Kaptalon Viss*; FNESz. 2: 410, *Répcervis* a.), a győri püspökség (pl. 1413: *Pispiky*; Cs. 2: 787, *Püspöki* a., FNESz. 2: 386, *Püspökmolnári* a.), a heiligenkreuzi apátság (pl. 1345: *Olsomunuhuduor ~ Olsoumunuhuduor*; Gy. 4: 158, Cs. 3: 683, FNESz. 1: 166, *Barátudvar* a.), az ittebei prépostság (pl. 1221: Pp/Reg: *Popi*; Gy. 3: 320), a jászói konvent (pl. 1297: *Prepostfelde*; Gy. 2: 546), a jászói prépostság (pl. 1286: *Apati ~ Supch*; Gy. 1: 158), a kalocsai érsekség (pl. 1882: *Érsekhalma*; FNESz. 1: 429), a kapornaki apátság (pl. 1895: *Nemes-Apáti*; FNESz. 1: 86, *Alsónemesapáti* a.), a kerci monostor (pl. 1290 > 413: *Apathwlge*; Gy. 3: 554, 558, *Pánád* a.), a kolosi apátság (pl. 1910: *Apátkolozs*; FNESz. 1: 105–6), a kolozsmonostori apátság (pl. +1263/324/580: *Apathida ~ Apathyda*; Gy. 3: 342, 5: 327–8), a körüi monostor (pl. 1318: *Kewrymunustra*; Gy. 3: 110), a lébényi apátság (pl. 1808: *Barátföld*; L. 1: 36), a leleszi prépostság (pl. 1332–7/PR.: *Kereztes*; Gy. 1: 632), a nagyszebeni prépostság (pl. 1345: *Prepostfolva*; FNESz. 2: 374–5, *Prepostfalva*

a.), a nyitrai püspökség (pl. 1410: *Pisspek*; FN. 178, FNESz. 2: 680, *Trencsénpüspöki* a.), az óbudai apácakolostor (pl. 1382: *Monostorszeg*; Cs. 2: 157), az óbudai prépostság (pl. [1269]: *Popmal*; Gy. 4: 634), a pannonhalmi apátság (pl. 1222: *Apaty*; Cs. 3: 59, FNESz. 1: 736, *Kisapáti* a.), a pécsi káptalan (pl. 1332–5/PR.: *Baratur ~ Barat*; Gy. 1: 281, Cs. 2: 471), a pécsi püspökség (pl. 1937: *Püspökbóly*; FNESz. 2: 385), a pécsváradi apátság (pl. 1902: *Apátvarasd*; FNESz. 1: 106), a pilisi apátság (pl. 1476: *Apathmarothya ~ Apathwrmarothya*; FNESz. 1: 106), a pozsonyi káptalan (pl. 1773: *Pap Kőrmösd*; FNESz. 2: 316–7), a sári (abasári) monostor (pl. 1391/391: *Apathy*; Gy. 3: 119), a somlósárhelyi apácakolostor (pl. 1908: *Apáczatorna*; FNESz. 1: 104), a százdi apátság (pl. 1261/271: *Apati*; Gy. 1: 752), a szekszárdi apátság (pl. 1331/331/334: *Apati*; Gy. 3: 67), a szentgotthárdi apátság (pl. 1907: *Apátistvánfalva*; FNESz. 2: 386), a szentjobbi apátság (pl. 1326/327/XVIII.: *Apaty*; Gy. 1: 594), a szentlászlói kolostor (pl. 1395: *Remethefalua*; Cs. 2: 519), a szeri monostor (pl. 1329/378/388: *Apaty*; Gy. 1: 271), a tihanyi apátság (pl. 1093: *Apathur*; Cs. 3: 29), a tordai apátság (pl. *1221/550: *Apathi*; Gy. 1: 594), a váci püspökség (pl. 1900: *Püspökszilágy*; FNESz. 2: 386), a váradi káptalan (pl. 1692: *Pap Tamasi*; FNESz. 2: 317), a váradi örkanonok (pl. 15. sz.: *Kusztoszfalva*; Cs. 1: 625, *Szóllós* a.), a váradi püspökség (pl. 1279: *Pyspukymal*; Gy. 1: 683), a veszprémi káptalan (pl. 1488: *Papkezy*; Cs. 3: 246, FNESz. 2: 316), a veszprémi püspökség (pl. 1696: *Papvásár*; FNESz. 2: 318, *Papvásári-szóllóhegy* a.), a zalavári apátság (pl. 1335: *Apathy*; Cs. 3: 28, FNESz. 2: 794, *Zalaapáti* a.), a zebegényi monostor (pl. 1292–97: *Pap ~ Papy*; Gy. 1: 355), a zobori apátság (pl. 1349: *Apaty ~ Kartholc*; Gy. 4: 404), a zselicszentjakabi apátság (pl. 1258: *Apaty*; Cs. 2: 587). A felsorolt intézmények rendi hovatartozásából következik, hogy főként az ágostonos, bencés, ciszterci, pálos, premontrei rendek, valamint a templomos és ispotályos keresztesek bírtak olyan településsel, földrajzi objektummal az országban, amelynek nevében tükröződött, hogy az valamely egyházi intézmény, szervezet tulajdonában van, illetve volt.

Ritkábban utalnak forrásaink az adományozó személyére, az adományozás évére, körülményeire, következményeire, vagy éppen az egyházi birtok eladományozásának tényére. Györffy György beszámol róla, hogy a Heves megyei Tiszapüspököt 1261-ben Szent István adta az egri püspökségnek, annak alapításakor, a Tisza halászatával együtt, későbbi birtoklástörténete azonban bizonytalan (1261/271: *Tizapispuky*; Gy. 3: 127–8). Az egyházi birtokbavételt, illetve a tulajdonviszony megszűnését a helynév megváltozása is követhette. A nógrádi Fülektől délre fekvő Hatvan az esztergomi érsek tulajdonába került, aki be is népesítette (1246/383: *Hatuan* > [1294] V. 18/294: *Puspuky*; Gy. 4: 287), a füleki vár ura azonban rövidesen feldúlta a települést. A kerci monostor birtokaként feltűnő küküllői Apátvölgye település később, [Hermán nb.] Lack

székely ispán tulajdonaként, *Iklód* néven bukkan fel (1290 > 413: *Apathwlge* > 1347: *Iclod*; Gy. 3: 554).

Egy-egy esetben arra lehetünk figyelmesek, hogy egy adott időszakban több, egymáshoz közeli hely is a vizsgált névtípushoz tartozó nevet visel, melyek gyakran utalnak azonos vagy összetartozó egyházi birtokosokra. A kolozsmonostori bencés apátság Apáthida nevű településének 1326. évi határjárása, többek között, Apátlába, Apátharasztja határhelyekről ír, melyek nyilván szintén az apátság birtokában voltak (1326: *Apathharazta* erdő, *Apathlaba* tó; Gy. 3: 380). A Hunyadiak korában feljegyzett, egymás közelében található Keresztes helység és Keresztesmező hely a jeruzsálemi ispotályos keresztesek tordai társházával összefüggésben kapta a nevét (Cs. 5: 686, *Torda* város a., FNESz. 1: 719, *Keresztes* a.). A gömöri Püspöki település (a későbbi Sajópüspöki) az Árpád-korban az esztergomi érsek faluja volt, mellette feküdt Dézsmástelek helység, amelyet előbb az esztergomi érsek dézsmaszedői birtokoltak, majd az érsek tulajdona lett (1263: *Pyspuky*, Gy. 2: 536; 1286/412: *Desmasteluk!*, Gy. 2: 494).

2.6. A helynevek nyelvi elemzését szolgáló adatok

Forrásaink néhány alkalommal a téma szempontjából releváns etimológiai megjegyzéssel élnek. Ezek egy része arra vonatkozik, hogy a helynév alapjául szolgáló szó köznévi vagy személynévi értékben került-e a névformába. A Mohács vidékén található Monaka település nevével összefüggésben a FNESz. úgy nyilatkozik, hogy az származhat közvetlenül a régi magyar *monoh* 'barát, szerzetes' főnév *monak* alakváltozatából (amely egyébként a régi szerb-horvátban is élt ebben a formában és jelentésben), de az is lehetséges, hogy a szóból előbb személynév lett, s az szolgált a helynév alapjául (2: 155, *Monok* a.). Az Árpád-kori Abaúj megye nyugati részén található Papolc település neve végső soron a szláv *popъ* 'pap' szóra vezethető vissza, amely valószínűleg személynévi áttételen keresztül került be a helységnévbe (FNESz. 2: 317). Más esetben arra találunk utalást a forrásműben, hogy a latin nyelvű oklevélbe esetleg fordítás útján került be egy-egy egyházi birtoklásra mutató helynevünk. A KMHsz. az +1264/[XIV.]: *Abba*, lac. (Gy. 1: 297) latin névforma kapcsán felveti a lehetőséget, hogy az az 'apát' jelentésű latin szó felhasználásával egy magyar *Apát(i)* ~ *Apát-tó* helynév fordításának az eredménye lehet (1: 27).

A vizsgálat típushoz tartozó névtörténeti adatok nyelvi felépítésének elemzése során kitérhetünk névformákban jelentkező lexémák számbavételére. A lexémák egy része értelemszerűen magát az egyházi birtokost azonosítja általánosságban. Anyagunkban leggyakrabban a következő lexémák kerülnek elő ebben az értékben: *apáca*, pl. 1373: *Tothapacha* (Cs. 2: 98); *apát*, pl. 1438: *Apátfalva* (FNESz. 1: 688, *Karancslapujtó* a.); *barát*, pl. 1332–5/PR.: *Barat* ~ *Baratur* (Gy. 1: 281, Cs. 2: 471); *bíboros*, pl. 1392–3: *Byborusberch* (Cs. 307,

Kolozsakna a.); *dékán*, pl. 1418: [*Dékánhalma*] (Cs. 1: 748, *Veresegyház* a.); *dézmás*, pl. 1338: *Dezmasweulgzada* (Gy. 2: 494); *egyház*, pl. 1411: *Eghazfewlde* (Cs. 3: 326); *érsek*, pl. 1520: *Ersekzaka* (Cs. 2: 207); *káptalan*, pl. 1773: *Kaptalon Viss* (FNESz. 2: 410, *Répcévis* a.); *keresztes*, pl. 1329: *Kerezatushege* (Gy. 3: 345); *kustos*, pl. 1496: *Kwsthosbardya* (Cs. 2: 590); *monoh*, pl. 1359: *Monohfeulde* (Cs. 3: 36, *Bezeréd* a.); *monostor*, pl. 1493: *Monosthory* (Cs. 1: 481); *pap*, pl. 1332–7: *Popd* (FNESz. 2: 316); *prépost*, pl. +1294/471: *Praepostpataka* (Gy. 2: 507); *presbiter*, pl. 1075/+124/+217: [*Presbiter-hegy*] (Gy. 1: 893, *Csany* a.); *püspök*, pl. 1808: *Püspökfördője* (FNESz. 2: 385, *Püspökfördő* a.); *remete*, pl. 1601: *Remethe Homorod* (FNESz. 1: 604, *Homoróremete* a.).

A vizsgálatba vont kétrészes névformákban a felsorolt szavakon túl szerepet kapnak alaprészként egyes településtípus, térszínformát, növényzetet, építményt jelölő köznévi elemek, pl. 1338: *Apathfalva* (Cs. 1: 168), [1269]: *Pyspukmal* (Gy. 4: 634), 1326: *Apathharazta* (Gy. 3: 380), 1305>411: *Barathkut* (Gy. 4: 350); továbbá helynévi lexémák is, pl. 1409: *Apaczawasarhel* (Cs. 3: 215, *Vásárhely* a.), 1550: *Kaptalan Thoty* (FNESz. 1: 685). Bővítményrészként gyakran mondhatók a népnévi, pl. 1449: *Olahremethe* (Cs. 1: 397, *Remete* a.), foglalkozásnévi, pl. 1319: *Keralpopa* (Gy. 1: 546), helynévi, pl. 1261/271: *Tizapispuky* (Gy. 3: 127), személynévi, pl. 1275: *Derspopfolua* (Cs. 2: 304), 1905: *Igazpüspöki* (FNESz. 1: 621, *Igazpüspöki* a.), szentnévi, pl. 1351: *Scentmihalremetey* (Cs. 5: 728) és melléknévi, pl. 1368: *Nagbarath* (Cs. 3: 545), 1330/477: *Bekaspab[d]* (Gy. 1: 355) lexémák.

A vizsgált típushoz tartozó egy- és kétrészes helynevek morfológiai és szintaktikai szerkezete változatos lehet. Az egyrészes névforma szerepét betöltheti toldaléktalan, pusztán köznévi, pl. 1272–90: *Pop* (Cs. 1: 523), 1093: *Apathur* (Cs. 3: 29); a névalkotó szerepű toldalékmorfémákat tekintve pedig találkozunk anyagunkban *-i* képzős: pl. 1221: *Pp/Reg: Popi* (Gy. 3: 320), 1322: *Pispeky* (FN. 177–8); *-d* képzős: pl. 1280: *Popd* (Cs. 3: 445); *-di* képzős: pl. 1349: *Popdi* (Cs. 2: 56); *-s* képzős: pl. 1567: *Barathos* (FNESz. 1: 166) és fosztóképzős: 1410: *Apathlan* (Cs. 3: 599) névalakokkal is. A kétrészes névformák lehetnek minőségjelzős, kijelölő jelzős szerkezetek, pl. 1311: (*Papi* ~) *Papifalu* (Cs. 1: 418), 1400: *Popizenthpeter* (Gy. 3: 320, Cs. 2: 120), 1261/271: *Tizapispuky* (Gy. 3: 127); jelölt birtokos jelzős szerkezetek, pl. 1406–9: *Papfalua* (Cs. 1: 722, *Egregy vár* a.), esetenként a birtokos személyjel korábbi, *j* nélküli formáját alkalmazva, pl. 1319: *Keralpopa* (Gy. 1: 546), 1326: *Apathharazta* (Gy. 3: 380); továbbá jelöletlen birtokos jelzős szerkezetek, pl. 1570: *Apátfalua* (FNESz. 1: 497, *Garamapáti* a.), 1692: *Pap Tamasi* (FNESz. 2: 317). Egy-egy névforma morfológiai, szintaktikai szerkezete hangtörténeti változások eredményeként felismerhetetlenné vált, pl. 1332–7: *Pisky* (Cs. 2: 57). Elhomályosult *-n* határozóraggal bíró egyrészes helynév az 1765: *Apathin* (FNESz. 1: 105) névforma. Nem azonosítható a névátvételekben esetlegesen

jelentkező idegen képző sem a magyar névhasználók számára, pl. 1453: *Paporcz* (Cs 1: 359), 1491: *Papesd* (Cs. 5: 121).

A Hoffmann István (2007) által azonosított öt keletkezéstörténeti alapkategória mindegyikére találunk példát anyagunkban. Jöhettek létre a vizsgált névtípushoz tartozó helynevek szintagmatikus szerkesztéssel jelzős szerkezetből, pl. 1312: *Poptelke* (Gy. 2: 84), 1261/271: *Mezeupispuky* (Gy. 1: 801); morfológiai szerkesztéssel helynévképzővel, pl. 1332–7: *Monachy ~ Monoy ~ Monohy* (Cs. 2: 508); jelentésbeli névalkotás során metonimikus névadással, pl. 1256: *Puspuk* (Cs. 2: 786); szerkezeti változással deetimologizáció eredményeként, pl. 1339: *Pysky* (Gy. 1: 726); továbbá névátvétellel, pl. 1453: *Paporcz* (Cs 1: 359).

Szintén megfigyelhető a vizsgált névanyagban szinte valamennyi olyan változástörténeti alapkategória, amelyet Tóth Valéria változástipológiája (2008) azonosított. Így találkozunk névdifferenciálódással, pl. 1332–7: *Apacha ~ Pacha* > 1373: *Magyarapacha, Tothapacha* (Cs. 2: 98); névintegrálódással, pl. 1427: *Kerestus, Komplos* > 1458: *Kereztheskomlos* (Cs. 1: 300, *Komlós* és *Komlós(-pataka)* helységek a., FNESz. 1: 773–4, *Komlóskeresztes* a.), 1482: *Naghap(p)athy, Kysapathy* > 1489: *Apathy* (Cs. 3: 28); névcserével, pl. 1428: *Arran ~ Araan* > 1612: *Baratt faluba* (Cs. 2: 733, FNESz. 1: 166, *Barátfalva* a.); jelzői előtaggal való kiegészüléssel, pl. 1808: *Papfalva* > 1913: *Nádaspapfalva* (L. 1: 495, FNESz. 2: 170), 1292–7: *Marok* > 1799: *Püspök Marok* (FNESz. 1: 424, *Erdősmárok* a.); földrajzi köznévi utótaggal való kiegészüléssel, pl. 1897: *Apáti* > 1956: *Apátipuszta* (Cs. 3: 493, Gy. 3: 403); jelzői előtag elmaradásából eredő ellipszissel, pl. 1630: *Szeplak-Apathy* > 1890: *Apáti* (FNESz. 2: 571, Cs. 1: 203); földrajzi köznévi utótag elmaradásából eredő ellipszissel, pl. 1436 k.: *Apáczaegyháza* > 1436: *Apacza* (FNESz. 1: 305, *Csanádapáca* a., Cs. 1: 648); névelem > névrész cserével, pl. 1491: *Pyspeky* > 1497: *Pyspekfalwa* (FNESz. 2: 680, *Trencsénpiüspöki* a., FN. 178); névrész > névelem cserével, pl. 1415: *Borothfalua* > 1567: *Barathos* (FNESz. 1: 166, *Barátos* a.); redukcióval, pl. 1446: *Apathy* > 1450 k.: *Apat* (Cs. 2: 189); bővüléssel, pl. 1256: *Puspuk* > 1338: *Pyspiky* (Cs. 2: 786, FNESz. 2: 371, *Pozsonypüspöki* a.), 1544: *Baratffalwa* > 1550: *Baráthokfalwa* (FNESz. 1: 166, *Barátudvar* a.), 1452: *Erseklel* > 1499: *Erseklely* (Cs. 3: 506, *Lél* a.); névelemcserével, pl. 1221: *Popi* > 1260: *Poph* (FNESz. 2: 316, *Papd* a.); névrészcserevel, pl. 1466: *Apáczakuta ~ Apáczaegyháza* > 1525: *Apáczateleke* (Cs. 1: 648), 1439: *Monohlehota* > 1493: *Barathlehota* (FN. 96), 1808: *Püspöki (Várad-)* > 1882: *Bihar-Püspöki* (L. 1: 544, FNESz. 1: 213); deszemantizációval, pl. 1261: *Pyspyky* > 1415: *Pysky* (Cs. 1: 654); reszemantizációval, pl. 1296–7: *Pochwasara* > 1696: *Papvásár* (Cs. 3: 246, FNESz. 2: 318, *Papvásári-szőlőhegy* a.); transzszemantizációval, pl. 1468: *Apathyda* > 1469: *Apahyda* (Cs. 5: 327–8).

Találkozunk ugyanakkor a helynévváltozási alaptípusok sajátos kombinációival is. Így van példa jelzői előtaggal és földrajzi köznévi utótaggal

való együttes kiegészülésre: 1346: *Zentmiclos* > 1376: *Keresztuszentmikloslaka* (Cs. 2: 646); jelzői előtaggal való kiegészüléssel kísért redukcióra: 1481: *Paptheleke* > 1760–2: *Füzes Paptelek* (Cs. 1: 584, FNESz. 1: 488); alternatív névformák névrész > névelem cserével kísért összevonására: 1433: *Magasy* al. nom. *Apathfelde* > 1447: *Apathymagasy* (Cs. 2: 773); névrészek felcserélődésére: 1487: *Kereztheskomlos* > 1799: *Komlós Keresztesi* (Cs. 1: 300, *Komlós* helység a., FNESz. 1: 773–4, *Komlóskeresztes* a.); névdifferenciálódással és névelemcserével kísért bővülésre: 1536: *Barathe* > 1894: *Alsó-Barátin*, *Felső-Barátin* (Cs. 2: 589); névdifferenciálódással kísért földrajzi köznévi utótaggal való kiegészülésre: 1470: *Nywl* > 1897: *Kis-*, *Nagy-* és *Káptalan-Nyulfalu* (Cs. 3: 554); településnév > határnév jelentésátértékelődésre a jelzői előtag ellipszis során való elmaradásával kísért földrajzi köznévi utótaggal való kiegészüléssel: 1416: *Barat Pyspeki* > 1886/906. térk.: *Püspöki halom* (Cs. 1: 599, *Püspöki* a., Gy. 1: 656); deszemantizációval kísért földrajzi köznévi utótaggal való kiegészülésre: 1446: *Pysky* > 1719: *Puskihát* (Cs. 1: 654, Gy. 1: 512); valamint alternatív névformák váltakozó jelentkezésére: 1332–7: *Abafaya* ~ *Abafaya* > 1355: *Apaty*, 1359: *Apathy* > 1364: *Apaty* ~ *Abafaya*, 1380: *Apathy* ~ *Abafa* > 1402: *Apathy* > 1408: *Abafaya* al. nom. *Apathy* > 1411: *Abafaya* > 1412: *Abafalua* > 1414: *Abafaya*, 1430: *Abafaya*, 1450 k.: *Abafaya*, 1459: *Abafaya*, 1913: *Abafája* (Cs. 5: 691). Ezeknek a változásoknak egy része minden bizonnyal a rendelkezésünkre álló lejegyzett adatok hiányossága következtében ilyen összetett.

3. Az adatbázis felhasználhatósága

Felhasználhatóság tekintetében, a fentiek értelmében, az adatbázis kettős kutatási célt szolgál. Az azonos azonosító számmal ellátott adatsorok esetében lehetőség van arra, hogy lekérdezés segítségével szótári szócikk formájában jelenítsük meg az információkat. Egy-egy ilyen szócikk a következőképpen épül fel: a címszóként álló névforma az esetleges névváltozatokkal, a denotátum fajtájának azonosítása, lokalizáció, történeti névadatok (az év, a betűhív névforma és a forráshely megjelölésével), releváns helytörténeti események, a denotátum mai elnevezése (amennyiben kideríthető). Az egyes névadatokkal összefüggésben azonosított lexikális, morfológiai, szintaktikai, keletkezés- és változástörténeti jellemzők típusainak adatbázisbeli kódolása pedig lehetővé teszi a névformák nyelvi elemzését. Az adatbázis, reményeim szerint, megfelelő alapul szolgál egy, az egyház egykori birtokosi szerepkörét tükröző magyar helyneveket korszerű elvek mentén bemutató névtörténeti monográfia szövegének elkészítéséhez.

IV. Az egyház birtokosi szerepkörét tükröző helynévformák nyelvi elemzése

1. Korai ómagyar kor

1.1. Latin és magyar nyelvű helynévformák a korai ómagyar korszakban

A korai ómagyar kor vonatkozásában anyagunkban 186 olyan denotátumot azonosíthatunk, amelyet a korszakban, legalább időlegesen, egyházi birtokosra utaló helynévformával (is) jelöltek. 159 (85,48%) denotátum esetében a kérdéses névformák első lejegyzése magyar nyelvű, míg 27 (14,52%) denotátum kapcsán a megfelelő névformák első alkalommal latin nyelven jelentkeztek. A 27, első előfordulásakor latinul adatható névvel jelölt denotátum közül 5 esetében magyar elnevezés egyáltalán nem jelentkezik anyagunkban.

A hivatalos írásbeliségben előkerülő latin nyelvű helynévi adatok mögött a mindennapi névhasználatban azonban minden bizonnyal magyar nyelvű névformák húzódtak meg. Egészen kivételesen jelentkezhetett azonos időpontban a két különböző nyelvű névforma, pl. 1086: *Villa Andree episcopi* ~ *Villa Endree Pyspuky* (Veszprém; Cs. 3: 229).⁶ Ennél gyakoribb, hogy a latin formának megfelelő magyar alak a későbbiekben került elő, pl. 1330/1771: *v(illa) Abbatis* > 1338: *Apathfalva* (Heves; FNESz. 1: 187, *Bélapátfalva* alatt); [1291–1294]: *Abbati*, v. > 1319/1414/XVI.: *Apathi* (Bihar; Gy. 1: 594, Cs. 1: 602). Arra is van példa, hogy a latin forma már a korai, a magyar alak pedig csak a kései ómagyar korból adatható, pl. 1257>1365 u.: *abb-is* > 1367: *Apaty* al. nom. *Vruzfolu* (Hunyad; Gy. 3: 289; Cs. 5: 119); 1292: *heremiti* > 1377: *Remethe* (Zágráb; FNESz. 2: 407).

---

⁶ Az illusztratív helynévi adatok felsorolásakor az elsődleges források alapján közlöm a lejegyzés évszámát, a betűhív névformát dőlten szedve, továbbá zárójelben megadom a névforma által jelölt denotátum megyebeli elhelyezkedését a korszak adminisztratív beosztásának megfelelően, valamint jelölöm az adat forrásbeli fellelhetőségének pontos helyét (a forrás rövidítése, a kötet, az oldalszám és, szükség esetén, a címszó segítségével). A denotátum fajtáját csak akkor tüntetem fel, ha az nem település volt. Az elsődleges források azonosítására használt rövidítések feloldását l. a dolgozat végén. A lejegyzési évszám jelölésének módja a forrásokat követi: a másolatban ránk maradt oklevelek esetében az eredeti és a másolati példány keletkezésének évszámát perjel (/); többszörös másolat esetében az első és az utolsó példány keletkezési évszámát kettős perjel (//) választja el; az interpolált okleveleket az évszámok közötti nagyobb jel (>); a hamisított okleveleket az évszám előtti plusz jel (+) azonosítja; a keletzetlen oklevelek feltételezhető keletkezési idejét szögletes zárójelbe ([]) tett évszám mutatja. A bizonytalan olvasatú névformák után kérdőjel (?) áll. A nyelvi változást a nyelvi adatok között megjelenő nagyobb jel (>), a nyelvi alakváltozatokat a tilde (~) jelöli, a szokásos módon.

Más esetekben a latin névforma egyszeri előfordulása, s a helynév magyarul nem jelentkezett. Ilyenkor is feltételezhető azonban a megfelelő magyar névalak használata a korai ómagyar korban, pl. az 1261/1411: *Cruciferorum* (Győr; Gy. 2: 605) latin alak denotátumát a magyar anyanyelvű névhasználók *Keresztes*-ként ismerhették; az 1347: *Rivulus abbatis* latin helynév magyar megfelelője *Apát pataka* lehetett (folyó, Bars; KMHsz. 1: 34). Kivételesnek tekinthető a vegyes nyelvű névforma, amely ugyanakkor igazolja is a mögöttes magyar névalak létezését, pl. az +1015/+1158//1403/PR.: *Scena abbatis* latin név alapján az *Apát-széna* magyar forma következtethető ki (hely, Baranya; KMHsz. 1: 34). Nem lehetünk azonban mindig teljesen bizonyosak a latin alak mögött húzódó magyar névforma szerkezetében, pl. az +1264/[XIV.]: *Abba*, lac. (tó, Baranya; Gy. 1: 297) latin helynévnek megfelelő magyar alakokat *Apát(-i) ~ Apát-tó* formában adja meg a „Korai magyar helynévszótár” (1: 27). Az 1326: *Villa Domini Episcopi Nitriensis* latin kifejezés alapján akár a *Püspökúrfalva*, sőt, kevesebb valószínűséggel, a *Nyitrapüspökúrfalva* magyar névalakok is rekonstruálhatóak lennének az ómagyar korra, a későbbiek során ugyanakkor a kérdéses helynév magyarul 1418: *Pyspekfalva* (?), 1720: *Püspök Falva*, sőt 1863: *Püspökfalva* (Nyitra; FNEsz. 2: 385, *Püspökfalva* alatt) formában jelentkezik.

A latin és a magyar névformák viszonya egészen sajátos is lehetett a korszakban. Anyagunkban előfordul, hogy a latin kifejezések mögött a hasonló vonatkozású, tipikusnak tekinthető magyar helynévformák alapján sejthető meg a később jelentkező magyar alak szerkezete, pl. 1252: t. *abb-is S. Martini de Sacro Monte Pannonie* > 1274: *Apati*, t., v. (Pest; Gy. 4: 509); 1288: *in villa cruciferorum de Torda* > 1322: *Keresztes* (Torda; Cs. 5: 714, FNEsz. 1: 719, *Keresztes* alatt). A későbbi magyar helynév szerkezete, szemantikai tartalma azonban a latin formával összehasonlítva mutathat kisebb-nagyobb eltéréseket, pl. 1232: *cruciferorum S. Regis*, v. > [1260 k.]/XV: *Keresztesfelde*, p. (Nyitra; Gy. 4: 406); 1269: *Terra episcopi Nitriensis* > 1439: *Monohlehota*, poss. (Trencsén; FN. 96). Az is megesik, hogy a latin névforma szemantikailag független az egyházi vonatkozású magyar helynévtől, pl. 1255: *Sauli*, t. és 1286: *Andree*, t. > 1286: *Saulfelde!*, *Andreasfelde!* > 1297: *Prepostfelde*, t. (föld, Gömör; Gy. 2: 546). A később megfelelő magyar formában is jelentkező egyházi vonatkozású latin névalak olykor más típusú szemantikai tartalommal bíró helynevet vált fel, pl. 1225: *Borochnik* > 1280: *Probstroph* > 1329: *villa Praepositi* > 1345: *Prepostfolva* (Szeben; FNEsz. 2: 374–5, *Prépostfalva* alatt).

Arra is akad néhány példa anyagunkban, hogy a latin névforma későbbi lejegyzésű, mint a neki megfelelő magyar alak, pl. +1263/1324/1580: *Apathida*, p., v. ... *Apathyda*, v. > 1280/1717: *Pons Abbatis* (Kolozs; Gy. 3: 342, 5: 327–8). Más esetekben a latin névformák a magyar alakokkal összevetve nemcsak későbbi lejegyzésűek, hanem eltérő szerkezetűek is, pl. 1253: *Apatj*, t. > 1335: p-

um *maioris et minoris Apati* (Bars; Gy. 1: 425, KMHsz. 1: 155, 195); 1291: *Buda* > 1339: *Buda Episcopi* (Heves; Cs. 1: 59).

Latin lejegyzésű névalakokkal, illetve magyar helynévformák latin nyelvű visszaadásával jellemzően csak a korai ómagyar korban találkozunk, a kései ómagyar kortól kezdve a latin helynevek hiányoznak anyagunkból. A fentiek alapján a hivatalos írásbeliségben jelentkező latin nyelvű névformákat a továbbiakban nem különítjük el a korszakban magyar nyelven lejegyzett névalakoktól, hanem a latin kifejezések alapján rekonstruálható magyar formában vesszük őket figyelembe az elemzés során.

1.2. Denotátumfajták, földrajzi megoszlás a korai ómagyar korszakban

Korai ómagyar kori anyagunkban az egyházi birtokosra utaló helynévformával (is) jelölt 186 denotátum többségében település (145 példa), de földet (8 példa), helyet (8 példa), erdőt (6 példa), tavat (3 példa), vízfolyást (2 példa), szőlőt (2 példa), völgyet (2 példa), folyót (2 példa), hegyet (2 példa), dombot (2 példa), továbbá egy-egy halmot, berket, gyümölcsöst és halászhelyet is találunk az így elnevezett objektumok között.

A denotátumok földrajzi elhelyezkedése a nagyobb területek vonatkozásában meglepően egységes képet mutatott a korszakban: a legtöbb objektum a Dunántúlon (59 példa), az ország északi részén (51 példa) és az Alföldön (51 példa) helyezkedett el; s kevesebb denotátumra van adatunk Erdélyből (25 példa). Mind a Dunántúlon, mind pedig az Alföldön a déli megyékben jóval több, a vizsgált típushoz tartozó névformával jelölt objektum volt található, mint az északi megyékben. A névtípus jelentkezésére a legtöbb példa a korai ómagyar korból Baranya (17 példa), Bihar (15 példa) és Heves (12 példa) megyék területéről való.⁷

1.3. A korai ómagyar helynevekben jelentkező egyházi birtokosok azonosítása

A 186 denotátum közül 114 (61,3%) esetében az egyházi birtokost forrásaink azonosítják. Az ismert egyházi tulajdonos az esetek mintegy harmadában a világi egyházszervezet egyik intézménye, illetve annak vezetője volt: az egri püspökség 9; az esztergomi érsekség, a nagyváradai püspökség, a nyitrai

⁷ Vármegyei megoszlásban: Baranya 17; Bihar 15; Heves 12; Gömör 9; Kolozs 8; Borsod, Nyitra 7; Abaúj, Bodrog, Doboka, Győr 5; Bereg, Fejér, Hont, Nógrád, Somogy, Temes, Trencsén, Vas, Veszprém, Zala 4; Bars, Komárom, Kükküllő, Pest, Szabolcs, Tolna 3; Arad, Csongrád, Erdélyi Fehér, Hunyad, Krassó, Moson, Pilis, Pozsony, Sopron, Szatmár, Valkó 2; Bács, Békés, Csanád, Esztergom, Keve, Liptó, Szepes, Szerém, Torda, Zágráb, Zaránd 1 példa.

püspökség 4; a jászói prépostság, az óbudai prépostság, a pécsi püspökség, a váci püspökség 2; a bácsi káptalan, az egri káptalan, az erdélyi püspökség, a fehérvári káptalan, az ittebei prépostság, a nagyszebeni prépostság, a pécsi káptalan pedig egy-egy, a vizsgált típushoz tartozó névformával azonosított denotátummal bírt. Egyházi intézmények hivatalnokai csak kivételesen kerülnek elő birtokosként forrásainkban: az esztergomi érsekség dézsmaszedői például egy település (1286/1412: *Desmasteluk*, Gömör; Gy. 2: 494) és egy hely (1338: *Dezmasweulgzada*, Gömör; Gy. 2: 494) tulajdonosai voltak a korszakban.

Az esetek felében a jelölt objektum királyi vagy magánalapítású apátság, monostor, illetve apácakolostor birtokában volt: a tihanyi apátság és a zobori apátság 5; a kolozsmonostori apátság 4; a pannonhalmi apátság 3; a bélháromkúti apátság, a heiligenkreuzi apátság, a pécsváradi apátság, a somlósárhelyi apácakolostor, a zselicszentjakabi apátság 2; az abasári monostor, az ábr(ah)ámi monostor, az adorjánpusztai apátság, a bátai apátság, a borsmonostori apátság, a bozói monostor, a bulcsi apátság, a csanádi apátság, a garamszentbenedeki apátság, a jásti apátság, a jeruzsálemi Szent Theodorus lavra, a kerci monostor, a körüi monostor, a Margit-szigeti apácák, a lébényi apátság, a monostori monostor, a monostorszegi apátság, a pélmonostori monostor, a pornói apátság, a sárvármonostori monostor, a szakalmonostori apátság, a szekszárdi apátság, a szentjobbi apátság, a szentléleki monostor, a szeri monostor, a tordai apátság, a zalavári apátság, a zebegényi monostor pedig egy-egy megfelelő névformával azonosított denotátum birtokosa volt.

Néhány esetben lovagrendet jelölnek meg a források korai ómagyar korszakbeli tulajdonosként: a győri johanniták egy település: 1261/1411: *Cruciferorum* (Győr; Gy. 2: 605); a jeruzsálemi ispotályos keresztesek két objektum, pl. 1289/1291: *Kerestus* (Baranya; Gy. 1: 325, Cs. 2: 496); az esztergom-szentkirályi Szent István Lovagrend két település: pl. 1307/17. sz.: *Dieles ~ Keresztessy ~ Keresztessi* (Hont; Gy. 3: 207, 195, *Gálosi* alatt) birtokosaként kerül elének az áttekintett iratokban.

Adataink szerint nem lehetett ritka a korszakban az egyházhoz kötődő közös tulajdon sem: egy-egy település kapcsán az egri püspökség és az egri káptalan, a kolozsmonostori apátság és a kolozsvári domonkosok, a pannonhalmi és a bakonybéli apátság, a pannonhalmi apátság és a székesfehérvári prépostság, a pannonhalmi és a zselicszentjakabi apátság, a pápoci premontrei prépostság és a pápoci (ágostonos) pálos kolstor közösen jelenik meg tulajdonosként a forrásokban; két település pedig a nagyváradi püspökség és a nagyváradi káptalan közös birtoka volt.

Néhány alkalommal arra is találunk példát, hogy az egyházi tulajdonos megváltozott a korszak során. A Hunyad megyei 1276: *Pyspuki* (Gy. 3: 298, Cs. 5: 125) előbb az erdélyi püspökségé, majd a káptalané volt; az +1263/1324/1580: *Leske ~ Apathaasa ~ Apathoasa* (Kolozs; Gy. 3: 362, Cs. 5: 373–374) nevű erdőbirtok előbb a kolozsmonostori apátság, majd az erdélyi

püspökség tulajdonában állt; egy 1261/1271: *Apati* (Borsod; Gy. 1: 752) nevű település a százi apátságtól az egri püspökség birtokába került; egy másik 1337: *Appati* (Bodrog; DHA. 291, Gy. 1: 706) nevű helység a tihanyi apátság tulajdonából a bátai apátság birtokává lett; [+1235]/1350/1404: *S. Laurency de Wkur* (Baranya; Gy. 1: 389, FNESz. 1: 719, *Keresztespuszta* alatt)⁸ teleülés pedig 1312 előtt a templomos keresztes lovagoké, utána az ispotályos (johannita) kereszteseké volt.

Az egyházi tulajdonos megváltozása és az egyházi közös birtoklás összefonódva is jelentkezhetett egy-egy helység korszakbeli történetében. A bihari 1332–1337: *Keresztes* (Gy. 1: 632) települést 1214-ben a váci püspök adta a leleszi prépostságnak, majd 1284 és 1290 között a nagyváradi székesegyház Szent Kereszt oltára mestere és a nagyváradi káptalan közösen bírta a helységet (Györffy 1: 632–3); a Győr megyei 1211: *Barath* (Gy. 2: 581, Cs. 3: 545) település egyes részeit korábban a mórighidai és a turóci prépostság, a győri káptalan és a pannonhalmi apátság, majd a győri káptalan és a csornai prépostság birtokolta. Egy esetben az egyházi birtokost bizonytalannak ítélik a források: a Vas megyei 1328: *Apaty* (Cs. 2: 733) helység vagy a jáki, vagy a pornói apátság tulajdona volt (FNESz. 1: 508, *Gencsapáti* alatt).

Általánosságban elmondhatjuk, hogy az egyházi birtokosra való utalás a korai ómagyar kori helynevekben több különböző denotátumfajta kapcsán is előkerült. Az egyes így jelölt denotátumok a korszak legalább egy részében vagy a világi egyházszervezet egy intézménye, illetve annak vezetője tulajdonában voltak, vagy pedig a szerzetesrendek egyikének (főként a bencés, ciszterci, premontrei, domonkos, pálos rendeknek), illetve bizonyos lovagrendeknek a birtokát képezték.

1.4. A korai ómagyar helynévformák időbeli megoszlása

Az adatbázisban a korai ómagyar kor vonatkozásában jelentkező 186 denotátumot a felhasznált forrásokban összesen 452 névforma jelöli. A névformák első lejegyzésének időbeli megoszlását a korszakot 50 esztendőnyi periódusokra bontva az alábbi táblázat szemlélteti:

Időrend	Névformák száma
1000–1050	1 (0,54%)
1051–1100	6 (3,23%)

⁸ A keresztesek emlékéit a későbbiek során az 1892: *Keresztes psz.* (Gy. 1: 389) névforma is fenntartotta, amely a 20. század végén egy Szentlőrinchez tartozó lakott helyet jelölt (FNESz. 1: 719, *Keresztespuszta* alatt).

1101–1150	1 (0,54%)
1151–1200	2 (1,07%)
1201–1250	20 (10,75%)
1251–1300	72 (38,71%)
1301–1350	80 (43,01%)
Nem meghatározott	4 (2,15%)
Összesen:	452 (100%)

A táblázatból kitűnik, hogy az egyházi birtokosra utaló névformák fokozatosan egyre népszerűbbé váltak a korai ómagyar korszak folyamán; a nevek mintegy 80%-a az 1251 és 1350 közötti időszakban jelentkezett először a történeti iratokban.

1.5. A korai ómagyar helynévformák szerkezeti felépítése

A 452 korai ómagyar névforma denotátumok közti megoszlása kapcsán elmondható, hogy 94 objektumnak egyetlen neve adatolható forrásainkból, míg 92 objektum esetében két vagy több névforma jelentkezik a korszakban. A denotátumok és az azokat jelölő névformák száma közötti összefüggéseket az alábbi táblázat szemlélteti:

Névformák száma	Denotátumok száma
1 névforma	94 (50,54%)
2 névforma	35 (18,82%)
3 névforma	28 (15,05%)
4 névforma	7 (3,76%)
5 névforma	10 (5,38%)
6 névforma	2 (1,07%)
7 névforma	0 (0 %)
8 névforma	2 (1,07%)
9 névforma	0 (0%)
10 névforma	1 (0,54%)
10-nél több névforma	7 (3,76%)
Összesen:	186 (99,99%)

A korai ómagyar kor vonatkozásában tehát a denotátumok felét egyetlen névforma azonosítja adatbázisunkban. A denotátumok közel ötödét két névalak jelöli; s közel ennyi olyan denotátum is van, amelyet három vagy négy névforma azonosít. A denotátumok közel tizedét öt és tíz közötti névalak jelöli, míg a

legjobban adatolt denotátumokra akár tíznél több névforma is vonatkozhat forrásainkban.

A vizsgált 452 korai ómagyar helynévforma lexikális jellemzői kapcsán megfigyelhető, hogy a legtöbb névalak az *apát* (109 példa), pl. 1338: *Apathfalva* (Borsod; Cs. 1: 168) lexémát tartalmazza. Gyakran kerül elő a *püspök* (62 példa), pl. 1261/1271: *Tizapispuky* (Heves; Gy. 3: 127) és a *pap* (54 példa), pl. 1289: *Popteluky* (föld, Erdélyi Fehér; Gy. 2: 200) lexéma is a névformákban. Több esetben szerepel a *barát* (28 példa), pl. 1323: *Barathynarag* (Borsod; Gy. 1: 793); a *monostor* (28 példa), pl. 1332–5/PR.: *Monustur* (Baranya; Gy. 1: 343); a *keresztes* (16 példa), pl. 1261/1271: *Kerezthusfeulde* (Heves; Gy. 3: 108); a *remete* (13 példa), pl. 1348: *Remetheweulge* (erdő, Kolozs; Cs. 5: 399, *Sármás* alatt) lexéma is a névalakokban. Kevesebb példánk van az *apáca* (8 példa), pl. +1278: *Apachazakalus* (Komárom; Gy. 3: 451); a *dézmás* (6 példa), pl. 1261/1271: *Dezmaszykzou* (Heves; Gy. 3: 136); a *prépost* (5 példa), pl. 1297: *Prepostfelde* (föld, Gömör; Gy. 2: 546); a *monoh* (5 példa), pl. 1332–7: *Monachy ~ Monoy ~ Monohy* (Baranya; Cs. 2: 508) lexémákat magukban foglaló névformákra.

Néhány esetben került be a *dusnok* (2 példa), pl. 1235/1416: *Dusnik Lybyn* (Komárom; Gy. 3: 413); a *harangozó* (2 példa), pl. 1332–7/Pp. Reg.: *Harengozen ~ Haranguzen ~ Haronkozow* (Heves; Gy. 3: 89); a birtokos intézményt helynéven keresztül azonosító *Jást* (2 példa), pl. 1268: *Jasty* (föld, Esztergom; Gy. 2: 293) lexéma a névalakba. Egy-egy alkalommal kerül elének a *presbíter*, pl. é. n.: *Presbíter-hegy* (hegy, Csongrád; Gy. 1: 893, *Csany* alatt) és a *dékán*, pl. 1272/1419: *Dekan Gemulshe* (gyümölcsös, Abaúj; Gy. 1: 64) lexéma a névformákban.

Az egyházi birtokosra utaló lexémák többsége tehát egyházi hivatalnokokat jelöl. Néhány esetben egyházi szolgálónépek megnevezésével találkozunk. Arra is van példa, hogy a lexéma a birtokos intézményt, illetve, helynév segítségével, annak székhelyét jelöli meg. 110 névforma nem tartalmaz ugyan egyházi birtokosra utaló lexémát, de az általuk jelölt denotátumoknak korábban vagy a későbbiek során volt olyan megnevezése (is), amely ilyen jellegű lexémát foglalt magában.

A felsorolt lexémák 198 esetben (43,81%) egyrészes névformaként, illetve annak elemeként kerülnek elének; kétrészes névformák alaprészeként, illetve annak elemeként szerepelnek 35 példában (7,74%), kétrészes névformák bővítményrészeként, illetve annak elemeként jelentkeznek 109 alkalommal (24,11%). Utóbbi névformák esetében alaprészként 94 példában földrajzi köznevet, 15 példában pedig helynevet találunk. 110 névforma (24,34%) nem tartalmaz egyházi birtokosra utaló lexémát (l. fent).

Morfológiai, illetve szintagmatikai szempontból az egyrészes helynevek közül 148 (32,74%) helynévképzővel ellátott, 50 (11,06%) pedig pusztá

(helynévképzőt nem tartalmazó) köznévi névforma. A kétrészes helynevek között 98 (21,68%) jelölt, 34 (7,52%) jelöletlen birtokos jelzős szerkezettel, továbbá 12 (2,65%) minőségjelzős szerkezettel találkozunk. A 110 egyházi birtokosra utaló lexémát nem tartalmazó helynév (24,34%) alakszerkezete vizsgálatunk központi témája szempontjából figyelmen kívül hagyható.

Az egyrészes, helynévképzőt tartalmazó névformákban jelentkező leggyakoribb formáns a birtokjellel azonos töről fakadó *-i* szuffixum (Tóth 2008: 184; Bényei 2012: 74). Anyagunkban ez az *apát, barát, Jást, keresztes, monoh, pap* és *püspök* lexémákhoz kapcsolódva alkothat helynevet: pl. 1258: *Apaty* (Győr; Gy. 2: 638); 1263: *Barathy ~ Zenth Iwan* (Somogy; Cs. 2: 589); 1268: *Jasty* (föld, Esztergom; Gy. 2: 293); 1307/17. sz.: *Keresztessy ~ Keresztessi ~ Dieles* (Hont; Gy. 3: 207, 195, *Gálosi* alatt); 1332–1337: *Monachy ~ Monoy ~ Monohy* (Baranya; Cs. 2: 508); 1211: *Popi* (Bodrog; Gy. 1: 726); 1276: *Pyspuki* (Hunyad; Gy. 3: 298, Cs. 5: 125). A *pap* lexémához a *-d* (vagy korábbi változata, a *-di*) szuffixum is kapcsolódhatott helynévképző funkcióban, pl. 1280: *Popd* (Tolna; Cs. 3: 445); 1349: *Popdi* (Temes; Cs. 2: 56). A korábban a hely valamivel való ellátottságát kifejező *-d ~ -di* képző eredeti szemantikai tartalmát elveszítve vált helynévképzővé.

Anyagunk tanúsága szerint az egyházi birtokosra utaló pusztá köznévi önmagában is válhatott egyrészes helynévvé. A korai ómagyar korban az *apáca, barát, dusnok, harangozó, keresztes, monostor, pap, püspök* és *remete* lexémák bizonyosan viselkedhettek így, pl. 1333–1335: *Apacha ~ Apatha* (Arad; Gy. 1: 170, Cs. 1: 766); 1274>1340: *Barath* (Csanád; Gy. 1: 847); [1193–1196]>1216 és 1218: *Dussunc* [i.e. *Dussnuc*] (Fejér; Gy. 2: 423); 1332–1337: *Haronkozow ~ Harengozen ~ Haranguzen* (Heves; Gy. 3: 89); 1289/1291: *Kerestus* (Baranya; Gy. 1: 325, Cs. 2: 496); 1332–1335: *Monustur* (Baranya; Gy. 1: 343); 1272–1290: *Pop* (Szabolcs; Cs. 1: 523, FNESz. 2: 315); 1256: *Puspuk* (Pozsony; Cs. 2: 786, FNESz. 2: 371, *Pozsonypüspöki* alatt); 1255: *Remethe* (Abaúj; Cs. 1: 265, FNESz. 2: 569, *Szepesremete* alatt). Érdekesség, hogy a múltban az *apát* és a *barát* lexémák különösen gyakran fordulhattak elő az *úr* megszólítással, amely, úgy tűnik, oly mértékben vált az ezen címekekkel bíró egyházi személyek azonosításának részévé, hogy a szó az egyházi birtokosra utaló egyrészes helynevek elemeként is előkerül, pl. 1093: *Apathur* (Zala; Cs. 3: 29); 1332–1335: *Baratur* (Baranya; Gy. 1: 281, Cs. 2: 471).

Adataink szerint a jelölt birtokos jelzős szerkezetű kétrészes névformák felépítésében a korszakban az *apáca, apát, dékán, dézsmás, keresztes, monostor, pap, prépost* és a *remete* lexémák vettek részt. A jelölt birtokos jelzős szerkezetű kétrészes névformák többsége egy (egykori) egyházi birtokosra utaló bővítményrészből és egy, a jelölt denotátum fajtáját azonosító földrajzi köznévi alaprészből áll, pl. 1326: *Apathharazta* (erdő, Kolozs; Gy. 3: 380); 1272/1419: *Dekan Gemulshe* (gyümölcsös, Abaúj; Gy. 1: 64); 1336: *Dezmasteluke* (Gömör; Gy. 2: 494); 1261/1271: *Kerezthusfeulde* (Heves; Gy. 3: 108); 1282:

Kenazmunustura (Bodrog; FNESz. 2: 156, *Monostorszeg* alatt); 1230/1349: *Popteleke* (Doboka; Gy. 2: 84); +1294/1471: *Praepostpataka* ~ *Praepostpataka* (folyó, Gömör; Gy. 2: 507); 1341: *Remeteerezteueny* (erdő, Baranya; Gy. 1: 317). Néhány esetben az (egykori) egyházi birtokosra utaló bővítményrészt helynévi alaprész követi, pl. 1270: *Appachasomlya* (Veszprém; Cs. 3: 215, *Vásárhely* alatt). Kivételesen az is előfordulhat, hogy a fenti lexémák egyike összetett bővítményrész elemeként jelentkezik a névalakban, pl. 1338: *Dezmasweulgzada* (hely, Gömör; Gy. 2: 494).

A jelöletlen birtokos jelzős szerkezetű kétrészes korai ómagyar névformák az *apáca*, *apát*, *barát*, *dézmás*, *dusnok*, *keresztes*, *pap*, *püspök* és *remete* lexémák egyikét tartalmazzák. A jelölt birtokos jelzős szerkezetű névformákhoz hasonlóan a jelöletlen birtokos jelzős szerkezetű kétrészes névalakok is jellemzően egy, az (egykori) egyházi birtokosra utaló bővítményrészből és egy, a jelölt denotátum fajtáját azonosító földrajzi köznévi alaprészből épülnek fel, pl. [+1235]/1350/1404: *Apatjwelgh* (völgy, Baranya; Gy. 1: 285); 1275: *Bratiberuk!* (berek, Heves; Gy. 3: 86); 1286/1412: *Desmasteluk* (Gömör; Gy. 2: 494); 1329: *Kereztuserdeu* (erdő, Doboka; Gy. 2: 71); [1269]: *Popmal* (szőlős, Pilis; Gy. 4: 634); [1269]: *Pyspukmal* (szőlős, Pilis; Gy. 4: 634); 1295/1296: *Remetehyg* (hegy, Liptó; Gy. 4: 67). Az (egykori) egyházi birtokosra utaló bővítményrészt ezúttal is követheti helynévi alaprész, pl. 1267/1297: *Apachasumlo* (Veszprém; FNESz. 2: 483–484, *Somlólvásárhely* alatt); 1235/1416: *Dusnik Lybyn* (Komárom; Gy. 3: 413).

A korszak minőségjelzős kétrészes névformáiban a *dézmás*, *monoh*, *monostor*, *pap* és a *püspök* lexémák jelentkeznek. Ezekben a névalakokban földrajzi köznévi alaprészként ritkán fordul elő, pl. 1349: *Monusturalyafalu* (Nyitra; Gy. 4: 491). A legtöbb ilyen szerkezetű névformában helynévi alaprésszel találkozunk. Az (egykori) egyházi birtokosra utaló lexémák ezekben a névalakokban többnyire a helynévképzővel ellátott, illetve összetett helynévi alaprész elemeként vannak jelen, pl. 1330/1477: *Bekaspab[d]* (Baranya; Gy. 1: 355); 1261/1271: *Gunguspispuki* (Heves; Gy. 3: 127, FNESz. 1: 547); 1345: *Olsomunuhuduor* ~ *Olsomunuhuduor* (Moson; Gy. 4: 158, Cs. 3: 683, FNESz. 1: 166, *Barátudvar* alatt); de megjelenhetnek a bővítményrész szerepében is, pl. 1261/1271: *Dezmaszykzou* (Heves; Gy. 3: 136).

A helynévi alaprésszel bíró kétrészes névformák esetében – a jelölt és jelöletlen birtokos jelzős, továbbá a minőségjelzős szerkezetű névalakoknál egyaránt – a bővítményrész a megkülönböztető jelző szerepét tölti be. Az alábbiakban külön jellemezzük azokat a névformákat, amelyekben az (egykori) egyházi birtokosra való utalás az alaprészben, illetve azokat a névalakokat, amelyekben ez a jelentéstartalom a bővítményrészben fejeződik ki.

A korai ómagyar korban a 186 megfelelő névformával (is) jelölt denotátum közül 21 viselt legalább egy ideig megkülönböztető jelzőt tartalmazó névalakot.⁹ Azok a differenciált névformák, amelyek esetében az alaprész utal az (egykori) egyházi birtokosra, az *apát*, *monoh*, *pap* és *püspök* lexémák egyikét foglalják magukban. A bővítményrész, amely ezekben a névalakokban szerkezetileg minőségjelzői szerepet tölt be, vonatkozhat a jelölt település méretére (pl. 1335: *maioris* et *minoris* *Apati*, Bars; Gy. 1: 425); viszonyított helyzetére (pl. 1345: *Olsomunuhuduor* ~ *Olsomunuhuduor*, Moson; Gy. 4: 158, Cs. 3: 683, FNESz. 1: 166, *Barátudvar* alatt); a tájra (pl. 1261/1271: *Mezeupispuky*, mezősi táj, Borsod; Gy. 1: 801); az (egykori) állatvilágra (pl. 1330/1477: *Bekaspab[d]*, Baranya; Gy. 1: 355); az (egykori) tulajdonosra (pl. 1319: *Keralpopa*, Bereg; Gy. 1: 546); közeli vízfolyásra (pl. 1261/1271: *Tizapispuky*, Heves; Gy. 3: 127); egy ismert közeli tereptárgyra (pl. 1261/1271: *Zurdukpispuky*, a Szurdok-völgy közelében, Heves; Gy. 3: 127); vagy a hely valamely egyéb tulajdonságára (pl. 1341: *Thelukbarath*, Győr; Gy. 2: 581).

Azok a differenciált névformák, amelyek esetében a bővítményrész (azaz a megkülönböztető jelző) utal az (egykori) egyházi birtokosra, az *apáca*, *apát*, *barát*, *dézmás*, *dusnok* és *püspök* lexémák egyikét tartalmazzák. Ezek a lexémák megkülönböztető névrészként értelemszerűen a hely (egykori) birtokosát jelölik a névformákban. Példaként idézhetjük az +1278: *Apachazakalus* (a Margit-szigeti domonkos rendi apácák tulajdona volt, Komárom; Gy. 3: 451); az 1342: *Apathvnikatheteus* (egy, talán a viselt hivatala után *Apát*-nak nevezett személy unokájáé lehetett,¹⁰ Vas; Cs. 2: 805); az 1323: *Barathynarag* (az egri püspökség birtokában volt, Borsod; Gy. 1: 793); az 1261/1271: *Dezmaszykzou* (szintén az egri püspökségé volt, Heves; Gy. 3: 136); az 1339: *Buda Episcopi* (valamely püspökség tulajdona lehetett, Heves; Cs. 1: 59) névalakokat. Némiképp kivételesnek tekinthető az 1235/1416: *Dusnik Lybyn* (Komárom; Gy. 3: 413) névforma, amelyben a megkülönböztető névrész a település lakosságának foglalkozására utal (akik, ugyanakkor, egyházi szolgáltató népekként az egyház tulajdonában voltak; vö. Solymosi 1997). E névformák alaprésze, amely eredetileg önálló településnévként funkcionált, utalhat az egykori világi birtokosra (pl. +1278: *Apachazakalus*, vö. *Szakállas*, régi magyar személynév, Komárom; Gy. 3: 451); a növényzetre (pl. 1323: *Barathynarag*, vö. m. *nyár* fanév, Borsod; Gy. 1: 793); a közeli vízfolyásra (pl. 1261/1271: *Dezmaszykzou*, vö. közeli *Szikszo-patak*, Heves; Gy. 3: 136); egy

⁹ Itt jegyezhetjük meg, hogy az azonos helynevek (főként az azonos településnevek) egyénítő jelzők segítségével történő megkülönböztetése, bár a kezdetek a középkorra vezethetők vissza, a 19. században vált a magyar helynévadási gyakorlat egyik jellegzetes jegyév (a részleteket l. Bölskei 2010).

¹⁰ A papi nőtlenség Magyarországon csak a 13. század első felében vált kötelezővé (Mályusz 2007: 31).

közeli földrajzi objektumra (pl. 1251/1263/1398: *Barathy Sokorow*, vö. a közeli *Sokoró* dombvonulat, Győr; Gy. 2: 623).

A 186 denotátumot jelölő korai ómagyar névformák első feljegyzésükkor, szerkezeti és jelentésbeli tulajdonságaik alapján, négy keletkezéstörténeti típus sajátosságait mutatják (a keletkezéstörténeti típusokhoz l. Hoffmann 2007: 79–162). A legtöbb névforma szintagmatikus szerkesztéssel jött létre, birtokos jelzős és minőségjelzős szerkezetekből (83 példa, 44,62%), pl. 1338: *Apathfalva* (Borsod; Cs. 1: 168); 1330/1477: *Bekaspab[d]* (Baranya; Gy. 1: 355). Sok névforma keletkezett morfológiai szerkesztéssel, helynévképző segítségével (71 példa, 38,17%), pl. 1308: *Popi* (Szerém; Cs. 2: 250); 1280: *Popd* (Tolna; Cs. 3: 445). A jelentésbeli névalkotással keletkezett névformák a korszakban a személy és a tulajdonául szolgáló hely kapcsolata alapján metonimikus névadással jöttek létre (30 példa, 16,13%), pl. 1274>1340: *Barath* (Csanád; Gy. 1: 847); 1323: *Remethe* (Krassó; Cs. 2: 106, FNESz. 2: 357, *Pogányosremete* alatt). A kevés szerkezeti változással alakult névforma deetimologizáció során keletkezett (2 példa, 1,08%), pl. 1339: *Pysky* (egy korábbi feltételezhető **Pispiky* 'püspöké' formából egyszerejtéssel, Bodrog; Gy. 1: 726).

A vizsgált névformák közül sok különféle változásokon esett át az első feljegyzés után. A változás érinthette a név hangalakját. Adataink között találunk példát a magánhangzó delabializációjára, pl. 1256: *Puspuk* > 1338: *Pyspiky* (ü > i, Pozsony; FNESz. 2: 371, *Pozsonypüspöki* alatt); nyíltabbá válására, pl. +1263/1324/1580: *Colusmonustura* > 1283/1414/1568: *Clusmonosthora* (u > o, Kolozs; Gy. 3: 353); 1243: *Popi* > 1332–1335: *Papy* (o > a, Abaúj; Gy. 1: 128–129). Van példa továbbá két magánhangzó közé ékelődő hiátustöltő mássalhangzó jelentkezésére, pl. [+1077–1095]>+1158//1403: *Apattoa* > [+1077–1095]/+1158//15. sz.: *Apathaua* ~ *Apat-thaua* (Ø > β ~ v, hely, Baranya; Gy. 1: 371); valamint arra is, hogy a névforma elején található mássalhangzó-torlódást ejtéskönnyítő magánhangzó bontja fel, pl. 1266/1270/1499: *Brath* > 1269: *Baraty* (Ø > a, Győr; Gy. 2: 581, Cs. 3: 545).

A vizsgált névformák szerkezetét és szemantikai tartalmát érintő változások több kisebb kategóriába sorolhatók. Találkozunk helynévképző hozzáadásával, cseréjével és elmaradásával a változások között, pl. 1261/1350: *Pop* > 1284: *Popy* (Ø > -i, Bereg; Gy. 1: 546); 1221: *Popi* > 1260: *Popth* (-i > -d, Pest; FNESz. 2: 316, *Papd* alatt); 1322/1514: *Barathy* > 1339: *Barath* (-i > Ø, Győr; Gy. 2: 581, Cs. 3: 545). Máskor a változás nem helynévképzőt, hanem az egyes szám harmadik személyű birtokos személyjelet érinti. Ennek megjelenése a névforma végén jelöletlen birtokos jelzős szerkezetből jelölt birtokos jelzős szerkezetet hoz létre, pl. 1267/1297: *Apachasumlo* > 1270: *Appachasomlya* (Ø > -(j)a, Veszprém; FNESz. 2: 483–484, *Somlóvásárhely* alatt, Cs. 3: 215, *Vásárhely* alatt).

Egy földrajzi köznévi névrész megjelenése vagy elmaradása egyrészes névformából kétrészeset, illetve fordítva, kétrészes névformából egyrészeset

alakít ki, pl. 1299: *Klus* > 1301/1390: *Clusmonustra* ($\emptyset$ > *-monostora*, Kolozs; Gy. 3: 353); 1330>1409: *Penthelemonstra* > 1350>1409: *Penthele* (*-monostora* > $\emptyset$, Fejér; Gy. 2: 400). Más esetekben a bővítményrész cseréje a névforma szemantikai tartalmának, típusának módosulását vonja maga után, pl. 1292/1358: *Saulfelde*, 1297: *Prepostfelde* > 1341/1358: *Saul et Endrefelde* (*Prépost-*, a jászói prépostság birtoka volt > *Endre-*, személynév, föld, Gömör; Gy. 2: 546). A megkülönböztető névrész megjelenése, cseréje vagy eltűnése szerkezeti vagy a szemantikai tartalmat érintő változást eredményez a névformákban, pl. 1319: *Popt* > 1330/1477: *Bekaspab[d]* ($\emptyset$ > *Békás-*, állatvilágra utaló jelző, Baranya; Gy. 1: 355, Cs. 2: 514–515); [1276 k.]: *Zolonta Zakalus* > +1278: *Apachazakalus* (*Szalonta-*, személynév > *Apáca-*, a Margitszigeti apácák birtoka volt, Komárom; Gy. 3: 451); 1261/1271: *Gunguspispuki* > 1301: *Pyspuky* (*Gyöngyös-*, folyónév > $\emptyset$, Heves; Gy. 3: 127, FNEsz. 1: 547). Egy adat esetében névelem cserélődik névrészre a változás során, pl. 1093: *Apathur* > 1327: *Apathlaka* (*-úr* > *-laka*, Zala; Cs. 3: 29).

A szemantikai tartalom jelentkezése, cseréje és eltűnése a névformákban szintén jól illusztrálható anyagunkból, pl. 1211: *Poposca* > 1314: *Popsuka* ($\emptyset$ > *-soka* 'falva', Zala; Cs. 3: 92);¹¹ [+1077–1095]>+1158//1403: *Apatkuzhyda* > [+1077–1095]/+1158//17. sz.: *Apakoshida* (*Apát-*, a pécsváradi apátságé volt > *Apa-*, személynév, hely, Baranya; Gy. 1: 340); 1341: *Pispiky* > 1342–1382: *Pysky* (egyszerezítés, Hunyad; Gy. 3: 298, Cs. 5: 125, FNEsz. 2: 352). Alternatív névformák megjelenése és azok elmaradása gyakori a vizsgált névanyagban, pl. 1284: *Popy* > 1311: *Papi* ~ *Papifalu* (Bereg; Gy. 1: 546, Cs. 1: 418); 1234–1270: *Hegmogus* ~ *Apati* > 1349: *Apati* (Veszprém; Cs. 3: 59); 1336: *Geus* ~ *Pyspuky* > 1338: *Geus* (Bihar; Gy. 1: 620). Névcsere eredményeként az (egykori) egyházi birtoklásra utaló névforma jelentkezhetett vagy elmaradhatott a korai ómagyar korban, pl. 1246/1383: *Hatuan* > 1294: *Puspuky* (az esztergomi érsek faluja volt, Nógrád; Gy. 4: 287); 1290/1413: *Apathwlge* > 1347: *Iclod* (a kerci monostor birtoka volt, Küküllő; Gy. 3: 554, 3: 558, *Pánád* alatt).

Adataink tanúsága szerint ezek az egyszerű változások a múltban időnként egymással kombinálódva, összetett változások formájában jelentkeztek az azonos denotátumot jelölő, egymáshoz legközelebb eső években feljegyzett névformák viszonylatában, pl. a 1336: *Dezmasteluke* > 1338: *Dezmasteluk* ~ *Dezmasfelde* változás során az egyes szám harmadik személyű birtokos személyjel eltűnését a névformában egy, a földrajzi köznévi névrész cseréjével keletkezett, jelölt birtokos jelzős szerkezetű alternatív névalak megjelenése kísérte (Gömör; Gy. 2: 494). Az egyes egyszerű változások követhették is egymást időben, változási sort hozva létre, pl. a 1276: *Zolunthazakalus* > +1278:

¹¹ A példa megtévesztő is lehet, mivel a *Poposca* névforma talán csak írásbeli tévesztés a *Popsoca* névalak helyett.

Apachazakalus > 1283: *Zakalus* változás során a megkülönböztető névrész előbb megváltozott, majd elmaradt (Komárom; Gy. 3: 451).¹²

2. Kései ómagyar kor

Anyagunkban összesen 277 olyan denotátum kerül elő, amelyet egyházi birtokosra utaló névforma (is) jelölt a kései ómagyar kor legalább egy része során. A korai és a kései ómagyar kor vizsgált névformáinak összevetése során érdemes figyelni a kései ómagyar kori hiányokra is: adatbázisunkban 101 denotátum esetében azt tapasztaljuk, hogy ezek nevei jelentkeznek ugyan a korai ómagyar korban, ám a névformáknak, ha a későbbi időszakok valamelyikében elő is kerülnek, a kései ómagyar korra vonatkozó forrásainkban nincs nyoma. Az alábbiakban, az adatbázisban foglalt névadatok alapján, előbb azoknak a névalakoknak a jellemzőit vesszük szemügyre, amelyek korai ómagyar kori felbukkanásuk után a kései ómagyar korszakban eltűntek vagy lappangtak; majd a kései ómagyar korból adatolt névformák sajátosságait tekintjük át.

2.1. Eltűnő, lappangó névformák a kései ómagyar korban

101 olyan denotátumot találunk tehát az adatbázisban, amelynek a korai ómagyar korban, illetve a későbbi időszakok egyikében vagy mindegyikében volt egyházi birtoklásra utaló megnevezése, csak éppen a kései ómagyar korszakból nem tudjuk adatolni az objektum nevét. Így például csak a korai ómagyar korban jelentkezik az 1293: *Apathrevy* ~ *Apathrewy* (hely, Gömör; Gy. 2: 506) névforma; a kései ómagyar korszak kivételével minden egyéb időszakban jelen van a [1294] V. 18/1294: *Puspuky* (Gy. 4: 287) > 1736–9: *Fülek-Püspöki* (FNESz. 1: 484) > 1808: *Püspöki* (*Fülek-*) (L. 1:) > 1913: *Fülekpüspöki* (Nógrád; Hnt 13: 591) helynév.

Az itt elemzendő helynevek többnyire településeket jelöltek (62 példa); kevésbé gyakran hely (7 példa), föld (6 példa), erdő (5 példa) megnevezései voltak; néhány esetben tavat (3 példa), dombot (2 példa), folyót (2 példa), hegyet (2 példa), szőlőt (2 példa), vízfolyást (2 példa), völgyet (2 példa) azonosítottak; egy-egy alkalommal pedig berket, gyümölcsöst, halászóhelyet, halmot, patakot, illetve ismeretlen típusú denotátumot neveztek meg. Földrajzi megoszlás tekintetében a legtöbb kérdéses denotátum az ország északi területein (32 példa), valamint a Dunántúlon (31 példa) volt található; kevesebb esettel találkozunk az

---

¹² Településneveink változásának tipologizálásához vö. Tóth 2008. Az (egykori) egyházi birtokosra utaló középkori helyneveink változásainak részletes bemutatását l. Bölcskei 2014.

Alföldön (18 példa) és Erdélyben (15 példa); s alig volt jellemző, hogy a földrajzi objektumok az ország közepén helyezkedtek el (5 példa).¹³

Nem mutat különösebb szabályszerűséget az, hogy mely egyházi birtokosok tulajdonában voltak azok a denotátumok, amelyeknek elnevezései az ómagyar kornak csak a korai szakaszában jelentkeztek. A zobori apátság 5; az esztergomi érsekség, a nagyváradi püspökség, illetve káptalan 4; a pécsi püspökség, a pécsváradi apátság, a tihanyi apátság 3; az esztergomi érsek dézsmaszedői, az esztergom-szentkirályi keresztesek, a kolozsmonostori apátság, a lébényi apátság, az óbudai prépostság, a pannonhalmi apátság 2; az ábr(ah)ámi monostor, a bélháromkúti apátság, a csanádi apátság, a csanádi püspökség, a dédesi (szentléleki) pálosok, az egri káptalan, a fehérvári keresztesek, a garamszentbenedeki apátság, a győri johanniták, a győri káptalan, a jásti apátság, a kolosi apátság, a monostori monostor, a nagyszebeni prépostság, a pozsonyi káptalan, a somlóvásárhelyi apácakolostor, a szakal(monostor)i apátság, a szekszárdi apátság, a szentgotthárdi apátság, a szentjobbi apátság, a szeri monostor, a zselicszentjakabi apát egy, továbbá a százdi apátság és az egri püspökség közösen egy olyan, a korai ómagyar korban nevével említett objektum birtokában volt, amely a korszak kései időszakából forrásaink alapján nem adatható. Értelemszerűen a kiterjedtebb birtokokkal rendelkező egyházi személyek, intézmények nagyobb eséllyel rendelkeztek ilyen objektumokkal, mint a csekélyebb tulajdonnal bírók. További 44, az ómagyar korszaknak csak a korai időszakában élénk kerülő denotátum esetében az egyházi birtokost forrásaink nem nevezik meg.

Az ómagyar kornak a korai időszakában élénk kerülő, a kései szakaszban pedig említés nélkül maradó 101 denotátumot összességében 159 névforma jelölte. 70 objektum esetében egyetlen névforma, 31 objektum vonatkozásában két vagy több névforma szerepel jelölőként forrásainkban. Az azonos objektumra vonatkozó különböző névformák eltérhettek egymástól helyesírásukban, pl. 1274: *Apati* > [1280]: *Apaty* (Pest; Gy. 4: 509, 4: 555, *Sáp* alatt); hangalakjukban, pl. [+1077–95]>+1158//1403/PR.: *Apattoa* > [+1077–95]/+1158//XV.: *Apathaua* ~ ~ *Apat-thaua* ~ *Pathan* (hely, Baranya; Gy. 1: 371, DHA. 78–9, KMHsz. 1: 34); alakszerkezetükben, pl. *1261/1350: *Pop* > 1284/1364/1379: *Popy* (Bihar; KMHsz. 1: 216–7); típusukban, pl. 1225: *Borothnik* > 1280: *Probstroph* > 1345: *Prepostfolva* (Küküllő; FNESz. 2: 374–5). Megfigyelhető néhány összetett különbség is, pl. az 1256: *Puspuk* > 1338: *Pyspiky* (Pozsony; FNESz. 2: 371, *Pozsonypüspöki* alatt) névalakok esetében a települést jelölő korai ómagyar névformák mind hangalakjukban, mind

¹³ Vármegyei bontásban: Baranya 12; Bihar 10; Nyitra 7; Doboka, Gömör 5; Erdélyi Fehér, Kolozs 4; Bars, Csongrád, Fejér, Győr, Heves, Hont, Nógrád, Pilis, Pozsony 3; Abaúj, Bereg, Borsod, Esztergom, Küküllő, Moson, Pest, Valkó 2; Bodrog, Csanád, Komárom, Liptó, Somogy, Sopron, Szerém, Tolna, Vas, Veszprém, Zala 1 példa.

szerkezetükben eltérnek. A források adatai szerint a névalakok mellett változhatott a jelölt denotátum fajtája, illetve annak megítélése is a korszakban, pl. 1320: *Apati*, v. > 1330: *Apaty!*, p. (falu, majd birtok, Doboka; Gy. 2: 58).

A kései ómagyar korszakban folytatás nélkül maradó korai ómagyar névformák nyelvi jellemzők tekintetében igen változatos sajátosságokat mutatnak. A legtöbb eltűnő vagy lappangó névforma az *apát* (57 példa) lexémát tartalmazza, pl. 1258: *Apaty* (Győr; Gy. 2: 638); 1338: *Apathfalva* > 1905: *Bélapátfalva* (Heves; FNESz. 1: 187). Jó néhány olyan névalak sem kerül elő a kései ómagyar korban, amely a *pap* (22 példa), pl. 1308: *Popi* (Szerém; Cs. 2: 250); a *keresztes* (8 példa), pl. 1329: *Kereztuserdeu* (erdő, Doboka; Gy. 2: 71); a *püspök* (8 példa), pl. 1262: *Pispuky* (Pozsony; Gy. 4: 183); a *remete* (7 példa), pl. 1348: *Remetheweulge* (erdő, Kolozs; Cs. 5: 399, *Sármás* alatt) lexémákat foglalja magában.

Néhány példa arra is van, hogy a *dézmás* (5 példa), pl. 1338: *Dezmasweulgzada!* (hely, Gömör; Gy. 2: 494); a *barát* (4 példa), pl. 1274>1340: *Barath* (Csanád; Gy. 1: 847); a *monostor* (3 példa), pl. 1349: *Monusturalyafalu* (Nyitra; Gy. 4: 491); a *prépost* (3 példa), pl. 1280 e.: *Prépostfalva* (Erdélyi Fehér; Gy. 2: 160, *Gáld* alatt); illetve, némiképp rendhagyó módon, a *Jást* (2 példa), pl. 1268: *Jasty* > 1937: *Jásti k(út)*, *Jásti h(egy)* (föld, Esztergom; Gy. 2: 293)¹⁴ lexémákat tartalmazó névformák tűnnek el vagy bújnak meg a kései ómagyar korban. Egy-egy alkalommal számolhatunk a *dékán*, a *dusnok* és a *presbiter* lexémák felhasználásával létrejött névalakok kései ómagyar korbeli hiányával, pl. 1272/1419: *Dekan Gemulshe* (gyümölcsös, Abaúj; Gy. 1: 64, KMHsz. 1: 81). 37 olyan, nem egyházi vonatkozású korai ómagyar helynév sem jelentkezik kései ómagyar kori forrásainkban, amelyet a későbbi időszakok egyikében vált fel egy, az egyházi birtokosra utaló névforma, pl. 1208/1357: *Komlouzorm* (Gy. 4: 152) > 1808: *Barátföld* (Moson, L. 1:); illetve a későbbiek során egészül ki ilyen jelentéstartalmú névrésszel, pl. 1212/1410: *Thorna* > 1908: *Apáczatorna* (Veszprém; FNESz. 1: 104).

A kései ómagyar kori folytatással nem rendelkező korai ómagyar névalakok morfológiai és szintagmatikus jellemzőiket tekintve leggyakrabban jelölt birtokos szerkezetek (50 példa). Mivel ezeknek a névformáknak mintegy kétharmada (66%) egyházi tulajdonban lévő természetföldrajzi objektumokat jelölt, a névalakok alaprésze igen változatos denotátumfajtákat azonosít, pl. 1326: *Apathharazta*, silvam (erdő, Kolozs; Gy. 3: 380); 1329: *Kereztushege*, ad collem (domb; Kolozs; Gy. 3: 345); 1344: *Remethegorongia*, lac. (tó, Bereg; KMHsz. 1: 231); 1272/1419: *Dekan Gemulshe*, ad fructus (gyümölcsös, Abaúj;

¹⁴ Györffy (2: 293) szerint a Veszprém megyei jásti bencés apátság birtoka volt a terület, mely 1326-ra *Jásti föld* néven jelentkezett.

Gy. 1: 64, KMHsz. 1: 81); 1326/1353: *Apatzatuna*, piscinis (halászhely, Bodrog; Gy. 1: 731, KMHsz. 1: 34); [1335]/1335: *Popewreme*, ad aquam (víz, Hont; Gy. 3: 196); 1268: *Apat welge*, in valle (völgy, Nógrád; Gy. 4: 271). Néhány esetben a jelölt birtokos szerkezet kisebb épített földrajzi objektummal rendelkező helyre utal, pl. [+1077–95]>+1158//1403/PR.: *Apatkuzhýda* ~ *Apatkuzhyda* (hely, Baranya; Gy. 1: 340, KMHsz. 1: 34); 1293: *Apathrevy* ~ *Apathrewy* (hely, Gömör; Gy. 2: 506). A jelölt birtokos szerkezetű névformák közel harmada (34%) valamiféle emberi települést azonosít, pl. 1280 e.: *Prépostfalva* (Erdélyi Fehér; Gy. 2: 160, Gáld alatt); 1093: *Poposka*, villa¹⁵ (Zala; Cs. 3: 92); 1336: *Kerezthesteleke*, pred. (Valkó; Cs. 2: 323). A fenti példák egyben azt is mutatják, hogy a birtokos személyjelnek nemcsak a gyakoribb *-(j)a/-(j)e* formája, hanem az *-i* változata is jelentkezhett a korai ómagyar helynevekben, l. még pl. 1228/1491: *Apathelky* (föld, Győr; Gy. 2: 606); 1229/1230/XIV: *Popufenerii* (hely, Fejér; Gy. 2: 420).

Továbbra is a morfológiai és szintagmatikus jellemzőknél maradva, a kései ómagyar korban nem jelentkező korai ómagyar helynevek között viszonylag sok *-i* képzős névformát azonosíthatunk (42 példa), pl. 1320: *Apati* (Doboka; Gy. 2: 58); 1308: *Popi* (Szerém; Cs. 2: 250); 1262: *Pispuky* (Pozsony; Gy. 4: 183). Ezek nagy többségükben (92,86%-ban) településeket jelöltek. Jólal kevesebb jelöletlen birtokos szerkezetű korai ómagyar névforma maradt el végleg vagy ideiglenesen a kései ómagyar korban (16 példa). Ezek több mint kétharmada (68,75%-a), a jelölt birtokos szerkezetű helynevekhez hasonlóan, természetföldrajzi objektumot azonosított, pl. 1341: *Remeteerezteueny*, s. (erdő, Baranya; Gy. 1: 317, KMHsz. 1: 231); [+1235]/1350/1404: *Apatjwelgh*, vall. (völgy, Baranya; Gy. 1: 285, KMHsz. 1: 34); 1275: *Bratiberuk!* (berek, Heves; Gy. 3: 86); [1269]: *Popmal*, vinetis (szőlő, Pilis; Gy. 4: 634); s a névformáknak csak mintegy harmada (31,25%) jelölt települést, pl. 1305>1411: *Barathkut* (Nyitra; Gy. 4: 350); 1235/1416: *Dusnik Lybyn* (Komárom; Gy. 3: 413).

A vizsgált névalakok között van néhány példa pusztá köznévre visszamenő (7 példa), pl. 1256: *Puspuk* (Pozsony; Cs. 2: 786, FNESz. 2: 371, Pozsonypüspöki alatt); 1274>1340: *Barath* (Csanád; Gy. 1: 847, KMHsz. 1: 45); illetve bizonytalan grammatikai szerkezetű (6 példa), pl. 1338: *Dezmasteluk* ~ *Dezmasfelde!* (Gömör; Gy. 2: 494); 1349: *Monusturalyafalu* (Nyitra; Gy. 4: 491) névformára is. Egy alkalommal találkozunk *-d* képzős névalakkal, a 1280: *Popd* (Tolna; Cs. 3: 445) helynév esetében. Jelen van továbbá a már említett 37 nem egyházi vonatkozású névalak, amelyeket a későbbi időszakok egyikében egyházi birtoklásra utaló névformák cseréltek le, illetve amelyek a későbbiek során ilyen jelentéstartalmú névrésszel egészültek ki. Ezek szerkezeti sajátosságai ugyanakkor a tárgyalt téma szempontjából irrelevánsak.

---

¹⁵ Elírás lehet *Papsoka* helyett.

A kései ómagyar korszakban nem jelentkező 101 denotátum korai ómagyar kori nevének első megjelenése keletkezéstörténeti szempontból néhány típushoz tartozónak mutatja a vizsgált névformákat. A névalakok közel fele jelzős szerkezetből szintagmatikus szerkesztéssel keletkezett (49 példa, 48,51%), pl. 1341: *Remeteerdey* (erdő, Baranya; Gy. 1: 317, KMHsz. 1: 231); [1269]: *Pyspukmal* (szőlő, Pilis; Gy. 4: 634). Két névforma vonatkozásában a szintagmatikus szerkesztés megkülönböztető névrésszel egyénített névalakot eredményezett: 1235/1416: *Dusnik Lybyn* (Komárom; Gy. 3: 413); 1275: *Derspofolua* (Valkó; Cs. 2: 304). A szintagmatikus szerkesztést deszemantizáció követhette az 1326: *Apathlaba* (tó, Kolozs; Gy. 3: 380) helynév esetében.

A névformák mintegy negyede helynévképzővel, morfológiai szerkesztés során alakult (24 példa, 23,76%), pl. 1349: *Apati* (Nyitra; Gy. 4: 347); 1280: *Popd* (Tolna; Cs. 3: 445). Kevés névalak jött létre jelentésbeli névalkotás révén, metonimikus névadással (6 példa, 5,94%), pl. *1261/1350: *Pop* (Bihar; KMHsz. 1: 216–7). Néhány névforma névátvétellel kerülhetett be a magyar nyelvbe, illetve keletkezésének körülményei bizonytalanok ítélnélhetőek (4 példa, 3,96%), pl. 1302/1390: *Popolch* (Abaúj; Gy. 1: 129).¹⁶ 18 névalak (17,82%) első jelentkezésekor nem egyházi vonatkozású, keletkezéstörténeti sajátosságaik a vizsgált névtípus szempontjából ezért figyelmen kívül hagyhatók.

Néhány esetben a kései ómagyar korban elének nem kerülő korai ómagyar névformák már a kezdeti időszakban alak szerkezeti változásokon estek át. Így például bővülés történt a 1256: *Puspuk* > 1338: *Pyspiky* (Pozsony; Cs. 2: 786, FNESz. 2: 371, *Pozsonypüspöki* alatt) névpár kapcsán. Eltűnt a változatként élő egyházi vonatkozású névforma a 1336: *Geus* al. nom. *Pyspuky* > 1338: *Geus* (Gy. 1: 620, KMHsz. 1: 227) példa esetében. Egyházi vonatkozású névalak jelenik meg változatként ugyanakkor a 1249/1352: *Kortouch* > 1349: *Apaty* ~ *Kartholc* (Nyitra; Gy. 4: 404) változás során. Egyházi vonatkozású névalak jelentkezésének lehetünk tanúi a 1246/1383: *Hatuan* > [1294] V. 18/1294: *Puspuky* (Nógrád; Gy. 4: 287) névcseréje esetében is. Redukción, majd névrészcsereán átesett alternatív névforma bukkan fel a 1286/1412: *Desmasteluk!* > 1336>1381: *Dezmastelek* ~ *Dezma telek* > 1338: *Dezmasteluk* ~ *Dezmasfelde!* (Gömör; Gy. 2: 494) változási sorban. A transz- (*Apát-* > *Apa-*) és deszemantizáció (*Apa-* > *A Pa-*) hatásával találkozunk a [+1077–95]>+1158//1403/PR.: *Apatkuzhyda* ~ *Apatkuzhyda* > [+1077–95]/+1158//XV.: *A Pakazhyda* > [+1077–95]/+1158//XVII.: *Apakoshida* (Gy. 1: 340, KMHsz. 1: 34) változásokkal összefüggésben.

¹⁶ A FNESz. (2: 317, *Papolc* és *Pápoc* alatt) a szláv eredetű székelyföldi *Papolc* településnév kapcsán jegyzi meg, hogy annak etimológiája talán hasonlatos a Vas megyei *Pápoc* helység nevének eredetéhez, amelynek tövében Kiss Lajos végső soron a szláv *popъ* 'pap' szót véli felfedezni. Az ilyen típusú településneveket magyar–szláv kétnyelvű területeken a magyar névhasználók is minden bizonnyal tudták értelmezni.

Tekintve, hogy a kései ómagyar kori folytatással nem rendelkező korai ómagyar névformák változatos, ugyanakkor a vizsgált névtípusra általában jellemző nyelvi sajátosságokkal bírnak, e névformák ideiglenes vagy végleges eltűnésének előidézésében nyelvi jegyeknek nem lehetett lényeges szerepe.

2.2. Denotátumfajták, földrajzi megoszlás a kései ómagyar korszakban

A kései ómagyar korra vonatkozó forrásainkban 277 olyan denotátum kerül elő, amelyet, legalább a korszak egy része során, egyházi birtokosra utaló névforma (is) jelölt. A 277 denotátum közül 146 esetében olyan földrajzi objektumról van szó, amelynek a korai ómagyar korszakból is maradt fenn megnevezése. A korai ómagyar helynév maga is lehetett egyházi vonatkozású, amely alakszerkezetében a kései ómagyar névformával megegyezhetett, pl. 1332–7: *Popy* > 1465: *Papy* (Cs. 3: 445); illetve attól eltérhetett, pl. 1093: *Apathur*, 1327: *Apathlaka* > 1358: *Apatlaka* (Zala; Cs. 3: 29). Más esetekben a korai ómagyar helynév egyéb szemantikai tartalmat fejezett ki, s az egyházi birtokosra utaló névforma kései ómagyar korszakbeli jelentkezését névcseré eredményezte, pl. *1213/1550, 1294: *Solumus*, v., 1332–7/Pp. Reg.: *Solmus*, v. (Gy. 1: 661) > 1422: *Remethe*, 1520: *Remete* (Bihar; Cs. 1: 621). A névcseré olykor ideiglenes volt, mivel a két különböző szemantikai típusú helynév kései ómagyar kori küzdelme során végül a korábbi változat kerekedett felül, pl. 1332–7: *Abafaya* ~ *Abafaya* > 1355: *Apaty*, 1364: *Apaty* ~ *Abafaya*, 1380: *Abafa* ~ *Apathy*, 1408: *Abafaya* al. nom. *Apathy*, 1411: *Abafaya* > 1913: *Abafája* (Torda; Cs. 5: 691, Hnt13: 315). Az említett 277 denotátum közül 131 esetében ugyanakkor a legkorábbi megnevezés a kései ómagyar korszakból adatolható, pl. 1477: *Remethezeg* (Szatmár; Cs. 1: 484); 1413: *Papfelde* (telek, Nógrád; Cs. 1: 103, *Mártonföldre* alatt). Az alábbiakban a korai ómagyar korszakból fennmaradt és a kései ómagyar korban megjelenő névformákat, egy adott időszak helynévkészletének sajátos csoportját alkotó elemeiként, együttesen mutatjuk be.

A kései ómagyar korban az egyházi birtokosra utaló névformával (is) jelölt denotátumok többsége település volt (248 példa),¹⁷ s csak néhány földet (8 példa), pusztát (7 példa), birtokot (3 példa), erdőt (2 példa), határpontot (2 példa), helyet (2 példa), településrészt (2 példa) azonosító névalakkal találkozzunk. Egy-egy adatunk van hegyet, patakot és telket jelölő névformára.

A tárgyalt denotátumok földrajzi elhelyezkedését tekintve elmondható, hogy azok leginkább a Dunántúlon (95 példa), illetve az ország északi részén (61 példa) helyezkedtek el; jó néhány objektum a Partium (31 példa), Erdély (26 példa), az Alföld (26 példa) és Bácska–Bánát (25 példa) területén volt található;

¹⁷ Mindez természetesen összefüggésben áll azzal, hogy a történeti forrásokba a jelentősebb földrajzi objektumokat jelölő helynevek nagyobb eséllyel kerültek be, mint a kisebb jelentőségűeket azonosítók.

s csak néhány példa akad olyan denotátumra, amely Szlavóniában (9 példa), illetve az ország közepén (4 példa) feküdt.¹⁸

2.3. A kései ómagyar helynevekben jelentkező egyházi birtokokosok azonosítása

A kései ómagyar korban egyházi birtokosra utaló névformával (is) jelölt denotátumok tulajdonosáról forrásaink 109 objektum esetében szólnak, s 88 alkalommal egyetlen birtokost jelölnek meg. Az egri püspökség 7; a jászói prépostság, a nyitrai püspökség és a pécsi püspökség 4; az esztergomi érsekség, a heiligenkreuzi apátság, a jeruzsálemi ispotályos keresztesek, a kolozsmonostori apátság, a váci püspökség 3; az abaszéplaki apátság, az erdélyi püspökség, a nagyváradai káptalan, a nagyváradai püspökség, a pornói apátság, a somlóvásárhelyi apácakolostor, a tihanyi apátság, a veszprémi káptalan, a veszprémi püspökség, a zobori apátság 2; az abasári monostor, az adorjánpusztai apátság, az almádi monostor, a bácsi káptalan, a bátai apátság, a bélháromkúti apátság, a bodrog-monostori apátság, a borsmonostori apátság, a bulcsi apátság, az egri káptalan, a fehérvári káptalan, a fehérvári örkanonokság, a garamszentbenedeki apátság, a győri káptalan, a győri püspökség, az ittebei prépostság, a jeruzsálemi Szent Theodorus lavra, a kalocsai érsekség, a kapornaki apátság, a kerci monostor, a Margit-szigeti apácák, a németújvári Ágoston-rendi remeték, az óbudai apácák, a pálosremetei monostor, a pannonhalmi apátság, a pécsi káptalan, a pélmonostori monostor, a pilisi apátság, a sárvármonostori monostor, a Szent Sír keresztesrendje, a tordai apátság, a zalavári apátság, a zebegényi monostor, a zselicszentjakabi apátság egy, a vizsgált névtípus által jelölt objektum tulajdonosa volt.

Az egyházi birtokosra utaló kései ómagyar névformák időnként olyan földrajzi objektumokat azonosítottak, amelyek birtokviszonyai a korszak folyamán sajátosnak mondhatók. Néhány esetben a kérdéses objektum több egyházi birtokos tulajdonában volt egyszerre (5 példa). Így a kolozsmonostori apátság és a kolozsvári domonkosok, az egri püspökség és az egri káptalan, a pápoci prépostság és a pápoci Ágoston-rendi kolostor, a pannonhalmi és a bakonybéli apátság, valamint a pannonhalmi és zselicszentjakabi apátság közösen bírt egy-egy települést. Más esetekben az objektum csak részben volt

---

¹⁸ Vármegyei megoszlásban: Baranya 20; Somogy, Vas, Zala 13; Heves, Szatmár 12; Bihar 11; Trencsén 10; Hunyad, Kolozs 9; Bodrog, Gömör, Veszprém, Zaránd 8; Abaúj, Arad, Temes, Valkó 7; Borsod, Fejér, Győr 6; Nógrád, Sopron, Szabolcs, Szerém, Tolna, Torda 5; Közép-Szolnok, Pest, Ung 4; Bereg, Hont, Komárom, Krassó, Moson 3; Bács, Békés, Nyitra 2; Brassó, Csanád, Keve, Kraszna, Kükküllő, Külső-Szolnok, Máramaros, Pozsega, Sáros, Sepsiszék, Szepes, Torontál, Zágráb, Zemplén 1 példa.

egyházi birtokos kezén (2 példa): így a borsmonostori apátság és a szentlászlói kolostor résztulajdonosok voltak egy-egy helységben.

Néhány alkalommal az objektum az egyik egyházi birtokostól a másikhoz, illetve magánkézre került a kései ómagyar kor során (9 példa). Így egy-egy objektum került át a kolozsmonostori apátságtól az erdélyi püspökhöz, az erdélyi püspöktől a káptalanhoz, szerzetesektől az egri püspökséghez, a templomosoktól az ispotályos keresztesekhez; továbbá egy-egy település jutott magánkézre a bozói monostor, az egri püspökség, a körüi monostor, a sári apátság birtokából, valamint a pannonhalmi apátság és a fehérvári prépostság közös tulajdonából.

Arra is akadt példa, hogy az objektumot egy egyházi birtokos több másik egyházi birtokos közös tulajdonába adta át, illetve, hogy több egyházi birtokos közös tulajdonából egy egyházi birtokoshoz került az objektum (4 példa). Egy-egy helység került át a leleszi prépostságtól a váradi Szent Kereszt oltár mestere és a váradi káptalan, a turóci prépostságtól a győri káptalan és a csornai prépostság közös birtokába; s egy-egy település jutott a tihanyi és a bái apátság közös birtokából a kalocsai érsek kezére, illetve a váradi püspök és a káptalan közös birtokából a váradi püspök kizárólagos tulajdonába. Egy esetben az egyházi birtokos kiléte bizonytalan: a Vas megyei 1499: *Apaty* (Cs. 2: 733) település a jáki vagy a pornói apátság birtokában lehetett (FNESz. 1: 508, *Gencsapáti* alatt).

A fenti 109 példa (39,35%) azt mutatja, hogy a kései ómagyar korban a világi egyházi birtokosok mellett az Ágoston-rend, a bencések, a ciszterciek, a domonkosok, a pálosok, a premontreiek, valamint a templomos és ispotályos keresztesek tulajdonában egyaránt találunk egyházi birtokosra utaló névformával jelölt objektumokat. 168 denotátum (60,65%) esetében az egyházi birtokost forrásaink pontosabban nem azonosítják.

2.4. A kései ómagyar helynévformák időbeli megoszlása

Az adatbázisunkban a kései ómagyar kor vonatkozásában jelentkező 277 denotátumot a felhasznált forrásokban összesen 960 névforma azonosítja. A névformák korszakbeli jelentkezésének időbeli megoszlását, a kései ómagyar kort 30 évnvi periódusokra bontva, az alábbi táblázat szemlélteti:

Időrend	Névformák száma
1351–1380	116 (12,08%)
1381–1410	144 (15%)
1411–1440	204 (21,25%)
1441–1470	210 (21,88%)
1471–1500	204 (21,25%)
1501–1526	82 (8,54%)

Összesen: 960 (100%)

A legtöbb névadatot tehát az 1411-től 1500-ig tartó három időszakból közlik forrásaink, lényegében egyenletes megoszlásban. Arányaiban is kevesebb névforma maradt fenn az 1351-től 1410-ig terjedő két időszakból, a legkevesebb névalak pedig az 1500-as évek első nem teljesen harminc esztendejéből őrződött meg a felhasznált forrásokban.

2.5. A kései ómagyar helynévformák szerkezeti felépítése

A 960 kései ómagyar névforma denotátumok közti megoszlása kapcsán elmondható, hogy 120 objektumnak egyetlen neve adatolható forrásainkból, míg 157 objektum esetében két vagy több névforma jelentkezik a korszakban. A denotátumok és az azokat jelölő névformák száma közötti összefüggéseket az alábbi táblázat szemlélteti:

Névformák száma	Denotátumok száma
1 névforma	120 (43,32%)
2 névforma	53 (19,13%)
3 névforma	26 (9,39%)
4 névforma	25 (9,03%)
5 névforma	7 (2,53%)
6 névforma	8 (2,89%)
7 névforma	11 (3,97%)
8 névforma	5 (1,80%)
9 névforma	0 (0%)
10 névforma	2 (0,72%)
10-nél több névforma	20 (7,22%)
Összesen:	277 (100%)

A kései ómagyar kor vonatkozásában tehát a legtöbb denotátumot egyetlen névforma azonosítja adatbázisunkban. A denotátumok közel ötödét két névalak jelöli; s jó néhány olyan denotátum is van, amelyet három vagy négy névforma is azonosít. A denotátumok mintegy tizedét öt és tíz közötti névalak jelöli, míg a legjobban adatolt denotátumokra akár tíznél több névforma is vonatkozhat forrásainkban.

Az azonos denotátumot jelölő különböző névformák eltérhetnek egymástól helyesírásukban, pl. 1481: *Apacza* > 1484: *Apachya* (Arad; Cs. 1: 766); hangalakjukban, pl. 1405: *Keresztes* > 1469: *Keresthws* (Baranya; Cs. 2: 496); alakszerkezetükben, pl. 1491: *Pyspeky* > 1497: *Pyspekfalwa* (Trencsén; FN. 178,

FNESz. 2: 680, *Trencsénpüspöki* alatt); lexikájukban, pl. 1439: *Monohlehota* > 1493: *Barathlehota* (Trencsén; FN. 96); típusukban, pl. 1361: *Banfolua* > 1410: *Apathlan* (Sopron; Cs. 3: 599, FNESz. 2: 161, *Mosonbánfalva* alatt). Jelentkezik néhány összetett különbség is, pl. a 1430: *Pispukzekel* > 1434: *Pyspek Zekel* (Tolna; Cs. 3: 450) névalakok helyesírásukban és hangalakjukban egyaránt eltérnek egymástól; az 1364: *Eghazfelde* > 1391: *Eghazfewld* (Zala; Cs. 3: 49) névformák hangalak és alakszerkezet tekintetében mutatnak különbséget. Az eltérés fennállhat a denotátumot jelölő névformák alakszerkezete és pontos referenciája vonatkozásában együttesen, pl. 1482: *Naghap(p)athy* és *Kysapathy* > 1489: *Apathy* (Zala; Cs. 3: 28), 1372: *Alpar* > 1488: *Pyspek alpar* és *Felalpar* (Külső-Szolnok; Cs. 1: 667). A névalakok helyesírásbeli különbsége mellett a jelölt denotátum fajtája, illetve annak megítélése is eltér az 1355: *Apaty*, t. > 1359: *Apathy*, poss. (Torda; Cs. 5: 691) példa esetében. Az 1410: *Minichhoff* > 1429: *Monohodwar* (Moson; Cs. 3: 683) és az 1395: *Papkerekee* > 1477–8: *Papoczy* (Valkó; Cs. 2: 341) névpárok kapcsán a lejegyzett névformák különbségét a párhuzamos névadás érvényesülése eredményezte.

A vizsgált 960 kései ómagyar helynévforma lexikális jellemzőit tekintve megállapítható, hogy a legtöbb névalak az *apát* (139 példa), pl. 1358: *Apatlaka* (Zala; Cs. 3: 29) és a *pap* (110 példa), pl. 1395: *Papkerekee* (Valkó; Cs. 2: 341) lexémákat tartalmazza. Gyakorinak mondható a *püspök* (66 példa), pl. 1456: *Pyspeky* (Heves; Cs. 1: 670); a *remete* (63 példa), pl. 1477: *Remethezeg* (Szatmár; Cs. 1: 484); a *monostor* (54 példa), pl. 1355: *Monusturfalua* (Kolozs; Cs. 5: 307–10); a *barát* (47 példa), pl. 1382: *Barath* (Somogy; Cs. 2: 589) lexémák jelentkezése a névformákban. Több példánk van a *keresztes* (34 példa), pl. 1409: *Kereztes* (föld, Borsod; Cs. 1: 165–6); az *apáca* (32 példa), pl. 1407: *Apathchafalwa* (Baranya; Cs. 2: 468); a *monoh* (25 példa), pl. 1427: *Monorethe* (Gömör; Cs. 1: 142, *Monyóréte* alatt, FNESz. 1: 166, *Baráttelke* alatt); az *egyház* (19 példa), pl. 1411: *Eghazfewlde* (Fejér; Cs. 3: 326) lexémákat magukban foglaló névalakokra is.

Néhány névformában kerül elő az *érsek* (4 példa), pl. 1452: *Erseklel* (Komárom; Cs. 3: 506, *Lél* alatt); a birtokos intézményt helynéven keresztül azonosító *Budavár* (3 példa), pl. 1416: *Budauarimuzth* (Somogy; Cs. 2: 630);¹⁹ a *dusnok* (3 példa), pl. 1408: *Dusnok* (Fejér; Cs. 3: 326); a *dékán* (2 példa), pl. 1418: *Dékánhalma* (birtok, Zaránd; Cs. 1: 748, *Veresegyház* alatt); a *kápolna* (2 példa); pl. 1353: *Kapolnafeulde* (Vas; Cs. 2: 761); a *káptalan* (2 példa), pl. 1500 k.: *Káptalangyőr* (településrész, Győr; Cs. 3: 541, *Győr város* alatt); a *kustos* (2 példa), pl. 1511: *Custos-földje* ~ *Byal* (Fejér; Gy. 2: 351, *Bial* alatt) lexéma. Egy esetben bukkan fel a *harangozó* lexéma: 1494: *Harangozo-wcza* (településrész; Heves, Cs. 1: 63, *Harangozó* alatt).

¹⁹ Csánki (2: 630) a budai káptalan birtokaként tartja számon.

Néhány alkalommal az is előfordul, hogy a kétrészes névforma bővítmény- és alaprésze egyaránt a fenti lexémák egyikén alapul. Így együtt jelentkeznek a *barát* és a *püspök*; a *káptalan* és a *püspök*; a *keresztes* és a *püspök*; valamint a *pap* és a *monostor* lexémák egy-egy névalakban, pl. 1493: *Kerezthespyspeky* (Borsod; Cs. 1: 178, *Püspöki* alatt), 1474: *Papmonosthora* (Heves; Cs. 1: 68, *Pétermonostora* alatt).

A kései ómagyar névformák között 348 olyan névalakkal találkozunk, amely maga ugyan nem egyházi vonatkozású, ám az általa jelölt denotátumnak az idők során létezett egyházi birtokosra utaló megnevezése (is). Megtörténhetett, hogy az egyházi birtokosra utaló korai ómagyar névalakot más típusú névforma váltotta fel a kései ómagyar korra, pl. 1282/1351: *Apaty* ~ *Appaty*, 1346>1351: *Appati* al. nom. *Zuha* (Gy. 2: 554) > 1486: *Zádorfalva* (Cs. 1: 149, *Zádorháza* alatt) > 1808: *Zádorfalva* (Gömör). Máskor az egyházi birtoklással összefüggésbe hozható névforma a kései ómagyar kor közepén jelent meg, pl. 1361: *Banfolua* > 1410: *Apathlan* (Sopron; Cs. 3: 599, FNESz. 2: 161, *Mosonbánfalva* alatt). A nem egyházi vonatkozású kései ómagyar névalakot az egyházi birtoklásra utaló névforma felválthatta a középmagyar korszakban is, pl. 1427: *Arran* ~ *Araan* (Cs. 2: 733) > 1612: *Baratt faluba* > 1799: *Barátfalva* (Vas; FNESz. 1: 166, *Barátfalva* alatt).

A nem egyházi vonatkozású kései ómagyar névalakhoz a korszakok egyikében vagy némelyikében egyházi birtokosra utaló névrész kapcsolódhatott. Így a korai ómagyar kori névformában jelen lévő egyházi birtokosra utaló bővítményrész a kései ómagyar korra eltűnhetett, pl. 1342: *Apathvnu katheteus* ~ *Theuteus* > 1389: *Teuteus* > 1894: *Töttös* (Vas; Cs. 2: 805). Az is előfordult, hogy az ilyen jelentéstartalmú bővítményrész a kései ómagyar korszak egy pontján jelent meg a névalakban, pl. 1274: *Hotuon* > 1460: *Hatwan*, 1462: *Pyspekhatwana* > 1890: *Püspök-Hatvan* (Pest; Cs. 1: 33, FNESz. 2: 385). Esetenként a nem egyházi vonatkozású kései ómagyar névforma a középmagyar kor során egészült ki egyházi birtokosra utaló bővítményrészsel, pl. 1291–4: *Tamasy* > 14. század: *Thomasi* > 1692: *Pap Tamasi* > 1890: *Pap-Tamási* (Bihar; Cs. 1: 625, FNESz. 2: 317).

Az egyrészes kései ómagyar névformákban a fent felsorolt lexémák értelemszerűen önállóan, illetve valamilyen képzővel ellátva jelentkeznek (l. lent). A kétrészes névalakokban akár az alaprészben, akár a bővítményrészben jelen lehetnek, más típusú lexémát tartalmazó névrészhez kapcsolódva. Amennyiben az egyházi birtokosra utaló lexéma alaprészként vagy annak elemeként szerepel a kétrészes névformában, a bővítményrész lehet egyszerű földrajzi köznévi, pl. 1360: *Telukbarath* (Győr; Cs. 3: 545); népnév, pl. 1373: *Magyarapacha* és *Tothapacha* (Temes; Cs. 2: 98, FNESz. 2: 65, *Magyarapáca* alatt); foglalkozást, címet jelölő szó, pl. 1416: *Barat Pyspeki* (Bihar; Cs. 1: 599, *Püspöki* alatt); építményt jelentő szó, pl. 1468: *Monostorapathy* (Veszprém; Cs.

3: 28, FNESz. 2: 156);²⁰ egyéb köznév, pl. 1399: *Szent Andras* al. nom *Captalon Püspöke* (föld, Heves; Cs. 1: 70, *Szent-András* alatt); egyrészes helynév, pl. 1361: *Mezesapath* (hely, Közép-Szolnok; Cs. 1: 560, *Monostorpatak* alatt);²¹ helynév eleme, pl. 1449: *Magasapathy* (Vas; Cs. 2: 773);²² személynév, pl. 1430: *Kopócsapáti* (Szabolcs; Cs. 1: 509);²³ szentnév, pl. 1351: *Scentmihalremetey* (Torda; Cs. 5: 728); képzetlen melléknév, pl. 1477: *Kysremethe* és *Naghremethe* (Valkó; Cs. 2: 346); képzett melléknév, pl. 1376: *Nyarasapathy* (Pest; FNESz. 2: 252, *Nyársapáti* alatt);²⁴ tőszámnév, pl. 1390: *Kethremethege* (határpont, Hunyad; Cs. 5: 121, *Pala* alatt).

Ha az egyházi birtokosra utaló lexéma bővítményrészként, illetve annak elemeként kerül elő a kétrészes névformában, a mellette álló alaprész lehet egyszerű földrajzi köznév, pl. 1407: *Remethemezew* (Szatmár; FNESz. 2: 407); építményt jelentő szó, pl. 1360: *Apathyda* (Kolozs; Cs. 5: 327); egyrészes helynév, pl. 1520: *Ersekzaka* (Bodrog; Cs. 2: 207); kétrészes helynév, pl. 1367: *Apachavasarhel* (Veszprém; Cs. 3: 215, *Vásárhely* alatt).

A kései ómagyar helynévformák morfológiai és szintagmatikus sajátosságait tekintve leggyakrabban jelzős szerkezetek (249 példa, 25,94%), de számos helynévképzős formát (182 példa, 18,96%) és puszta köznévi névalakot (127 példa, 13,23%) is találunk a vizsgált névformák között. Néhány esetben idegen grammatikai szerkezettel találkozunk a névalakban (54 példa, 5,62%), továbbá jelen vannak az egyházi birtoklásra utaló névrésszel később kiegészülő, illetve ilyen jelentéstartalmú névalakkal később felcserélődő nem egyházi vonatkozású névformák is (348 példa, 36,25%).

A jelzős szerkezetek többsége jelölt birtokos szerkezet (144 példa). A jelölt birtokos szerkezetekben az egyházi birtokosra vonatkozó lexémák közül megjelenik az *apáca*, az *apát*, a *barát*, a *dékán*, az *egyház*, az *érsek*, a *káptalan*, a *kápolna*, a *keresztes*, a *kustos*, a *monoh*, a *monostor*, a *pap*, a *püspök*, a *remete*. A lexémák ritkábban a névformák alaprészében, pl. 1351: *Scentmihalremetey* (Torda; Cs. 5: 728); gyakrabban a bővítményrészben kapnak helyet, pl. 1407: *Apathchafalwa* (Baranya; Cs. 2: 468); 1435: *Papwelgye* (Pozsega; Cs. 2: 420).

²⁰ A FNESz. (2: 156) adatai szerint a település egykor az Almád városban levő bencés monostor apátjának tulajdona volt.

²¹ Csánki (1: 560, *Monostorpatak* alatt) idézete („monasterium abbatialis in monte Mezes constructum in comitatu Zolnok exist. Mezesapath vocatum”) értelmében a bővítményrész a Meszes-hegység nevével áll kapcsolatban.

²² Csánki (2: 773, *Magasi* alatt) adatai (1433: *Magasy* al. nom. *Apathfelde*, 1449: Poss. *Magasapathy* intra metas possessionis *Magasy*) mutatják, hogy a bővítményrészként jelentkező lexéma a *Magasi* helységnévvel áll összefüggésben.

²³ A településnév kapcsán Csánki (1: 509) csak évszámot közöl, korabeli névformát nem ad meg. A FNESz. (1: 110, *Aranyosapáti* alatt) a bővítményrészt a m. *Kopócs* személynévvel tartja azonosnak.

²⁴ A FNESz. (2: 252, *Nyársapáti* alatt) a bővítményrészt a *nyáras* ’nyárfás’ névszóval azonosítja.

Kivételes esetben többes számú formában jelennek meg a névalakban, pl. 1407: *Barathokfalwa* (Baranya; Cs. 2: 468).

Arányaiban a jelölt birtokos szerkezetek között a leggyakoribb a nem települést azonosító névalak a korszakban, ezért az egyházi birtokosra utaló bővítményrész mellett a névformákban jelentkező földrajzi köznévi alaprészek viszonylagos változatosságot mutatnak. Így például természetföldrajzi objektumok nevében alaprészként előkerül a *földe*, pl. 1452: *Apathfelde*, pred. (puszta, Vas; Cs. 2: 733); a *halma*, pl. 1418: *Dékánhalma* (puszta, Zaránd; Cs. 1: 748, *Veresegyház* alatt); a *havasa*, pl. 15. sz.: *Apathhauasa*, alpes (havasi erdő, Kolozs; Cs. 5: 373–4); a *pataka*, pl. 1377: *Papfalva pataka* (patak, Kolozs; Cs. 5: 321–2, *Kolozsakna* alatt) földrajzi köznév. A jelölt birtokos szerkezetek többsége településnév, amelyekben az egyházi birtokosra vonatkozó bővítményrész mellett emberi településformára utaló, pl. 1358: *Apatlaka* (Zala; Cs. 3: 29); 1406: *Barathilese* (Zala; Cs. 3: 32); 1366: *Popfolua* (Hunyad; Cs. 5: 121–2); illetve egyéb jelentéstartalmú földrajzi köznévi alaprészek, pl. 1436 k.: *Apácaegyháza* (Békés; Cs. 1: 648, FNESz. 1: 305, *Csanádapáca* alatt); 1435: *Papsara* (Somogy; Cs. 2: 635); valamint helynévi alaprészek fordulnak elő, pl. 1476: *Apathmarothya* ~ *Apathwrmarothya* (Hont; FNESz. 1: 106).

Kevesebb jelöletlen birtokos szerkezettel találkozunk a névformák között (47 példa). Az egyházi birtokosra utaló lexémák közül jelöletlen birtokos szerkezetű névalak létrehozásában szerepet kap az *apáca*, az *apát*, a *barát*, az *egyház*, az *érsek*, a *káptalan*, a *keresztes*, a *monoh*, a *monostor*, a *pap*, a *püspök*, a *remete*. A lexémák ezúttal is előkerülhetnek az alaprészben, pl. 1473: *Balpyspeky* (Heves; Cs. 1: 68–9) és a bővítményrészben egyaránt, pl. 1407: *Remethemezew* (Szatmár; FNESz. 2: 407). A jelöletlen birtokos szerkezetű névformák esetében az egyházi birtokosra utaló bővítményrész gyakrabban áll helynévi alaprész mellett, mint a jelölt birtokos jelzős szerkezetű névalakok esetében, pl. 1361: *Pispukzekel* (Tolna; Cs. 3: 450); 1500 k.: *Káptalangyőr* (településrész, Győr; Cs. 3: 541, *Győr város* alatt). Az egyházi birtokosra utaló bővítményrészek földrajzi köznévi alaprészszel is alkothatnak jelöletlen birtokos szerkezetű névformákat, így, többek között, a *falu*, pl. 1370: *Apácafalva* (Szatmár; Cs. 1: 470); a *kapu*, pl. 1415: *Remetekapu* (hely, Torda; Cs. 5: 725–6, *Peterd* alatt); a *mező*, pl. 1407: *Remethemezew* (Szatmár; FNESz. 2: 407); a *szeg*, pl. 1477: *Remethezeg* (Szatmár; Cs. 1: 484); a *telek*, pl. 1387: *Paptelek* (Közép-Szolnok; FNESz. 2: 580); az *udvar*, pl. 1494: *Remethewdvar* (Somogy; Cs. 2: 638) földrajzi köznevekkel.

A kétrészes névformák közel ötöde (57 példa) minőségjelzős szerkezet. A minőségjelzős szerkezetű kései ómagyar névalakokban az egyházi birtokosra utaló lexémák közül előfordul az *apáca*, az *apát*, a *barát*, az *egyház*, a *harangozó*, a *keresztes*, a *monostor*, a *pap*, a *remete*, sőt a *Budavár* helynév is. A lexémák a névformák alaprészében, pl. 1373: *Tothapacha* (Temes; FNESz. 2: 65, *Magyarapáca* alatt) és bővítményrészében, pl. 1444: *Budauaridench*

(Somogy; Cs. 2: 600) is megjelenhetnek. A legtöbb minőségjelzős szerkezet megkülönböztető szerepű bővítményrészsel bíró névforma, amelyben az egyházi birtokost jelölő lexéma a helynévi alaprészben fordul elő, pl. 1433: *Kispapfalwa*, *Naghpapfalwa* (Valkó; Cs. 2: 341); kisebb csoportjukat földrajzi köznévi alaprészsel bíró névformák alkotják, pl. 1382: *Monostorszeg* (Bács; Cs. 2: 157); 1481: *Apathitelek* (puszta, Bodrog; Cs. 2: 192). A kései ómagyar korban egyetlen mennyiségjelzős szerkezettel találkozunk, a 1390: *Kethremethege* (határpont, Hunyad; Cs. 5: 121, *Pala* alatt) példa esetében.

A helynévképzővel ellátott egyrészes névformák nagy többsége a korszakban *-i* képzőt tartalmaz. Az *-i* képző az egyházi birtokosra vonatkozó lexémák közül az *apát*, a *barát*, a *monostor*, a *pap* és a *püspök* mellett jelenik meg, pl. 1404: *Apathi* (Zala; Cs. 3: 493); 1400: *Baraty* (Somogy; Cs. 2: 589); 1493: *Monosthory* (Szatmár; Cs. 1: 481); 1431: *Papy* (Abaúj; Cs. 1: 215); 1380: *Pispeky* (Trencsén; FN. 177–8). Ritka, *-a* képzős alakulatnak tekinthető a 1354: *Monoka* (Baranya; Cs. 2: 508) névforma. A *pap* lexéma mellett néhány példában találkozunk a *-d* helynévképzővel, pl. 1472: *Papd* (Temes; Cs. 2: 56). Az 1410: *Apathlan* (Sopron; Cs. 3: 599, FNESz. 2: 161, *Mosonbánfalva* alatt) névforma esetben pedig fosztóképző segítségével létrejött helynévvel számolhatunk.²⁵

A kései ómagyar névformák egy kisebb csoportjában olyan névalakokat találunk, amelyek esetében puszta köznév tölt be helynévi funkciót. Az egyházi birtokosra utaló lexémák közül önállóan kaphatott helynévi funkciót az *apáca*, a *barát*, a *dusnok*, a *keresztes*, a *monoh*, a *monostor*, a *pap*, a *püspök*, a *remete*, pl. 1456: *Apacza* (puszta, Szerém; Cs. 2: 240); 1443: *Monoh* (Valkó; Cs. 2: 335); 1427: *Remethe* (Ung; Cs. 1: 397). Sajátos, az egyháziak urazásának szokását őrző alakulat a 1397: *Baratur* (Baranya; Cs. 2: 471) névforma.

Idegen grammatikai szerkezetű névalakokkal azon névformák esetében számolhatunk, amelyek egyrészt más nyelvből névátvétellel kerültek be a magyarba, pl. 1366: *Popouch* (Vas; Cs. 2: 786);²⁶ másrészt párhuzamos névadással keletkeztek, s a magyar névalak mellett az idegen névforma is bekerült a magyar vonatkozású írásbeliségbe, pl. 1410: *Minichhoff* (Moson; Cs. 3: 683).²⁷ Igen valószínű, hogy ezeknek a névalakoknak a szerkezeti felépítéséről, ha ennek idegenszerűségét érzékelték is, némi ismerettel rendelkeztek a kétnyelvű területek magyar anyanyelvű névhasználói is.

²⁵ A FNESz. (2: 161, *Mosonbánfalva* alatt) szerint a 'nem apáti tulajdon' jelentésű helynév a heiligenkreuzi ciszterci apátság birtokában lévő Pátfalva határának megvonása körüli hosszas perlekedéssel állhat összefüggésben.

²⁶ A FNESz. (2: 317, *Pápoc* alatt) a szláv *popъ* 'pap' szó származékának tartja.

²⁷ A FNESz. (1: 166, *Barátudvar* alatt) adatai szerint a településen a heiligenkreuzi ciszterci apátság német szerzetesei telepedtek meg, innen kapta a helység a német *Mönchhof* ~ magyar *Monóudvar* (a későbbiekben *Barátfalva*, illetve *Barátudvar*) nevet.

Keletkezéstörténeti szempontból azok a kései ómagyar névformák vizsgálhatók, amelyeknek első adata a korszakból származik. A 131 ide vonható névalak mintegy fele jelzős szerkezetből szintagmatikus szerkesztés során jött létre (66 példa, 50,38%). Az egyházi birtokost jelölő lexéma e kétrészes névformák alap- és bővítményrészében egyaránt előkerülhet. A névalakok kisebb csoportjában az alaprész önmagában is helynévi funkciójú, a bővítményrész pedig megkülönböztető szerepű (19 példa), a névformák nagyobb részében a névrészeknek ilyen szerepe nem figyelhető meg (47 példa).

Utóbbi névalakok jellemzően egyházi birtokosra utaló bővítményrészből és földrajzi köznévi alaprészből épülnek fel, pl. 1407: *Apathchafalwa* (Baranya; Cs. 2: 468). Néhány esetben az egyházi birtokost jelölő lexémát tartalmazó bővítményrésznek önmagában is helynévi funkciója van, s egy földrajzi köznévi alaprészsel együtt újabb névformát alkot, pl. 1377: *Papfalva pataka* (patak, Kolozs; Cs. 5: 321–2, *Kolozsakna* alatt). Egészen kivételes a 1461: *Kopanicze papfölda* (határpont, Trencsén; FN. 171–2, *Pominóc* alatt) névalak, amely esetében a forrásbeli szövegkörnyezet az egyházi birtoklásra utaló *papfölda* névrészt összetett földrajzi köznévi alaprésznek mutatja, amelyhez helynévi lexéma kapcsolódik bővítményrészként.

A jelzős szerkezetből szintagmatikus szerkesztés során keletkezett, megkülönböztető funkciójú bővítményrészt tartalmazó névformák többségében az egyházi birtokost jelölő lexéma az önmagában helynévként funkcionáló alaprészben jelentkezik. E névalakokban a bővítményrész rendelkezhet méretre, pl. 1477: *Kysremethe, Naghremethe* (Valkó; Cs. 2: 346); birtokosra, pl. 1473: *Balpyspeky* (Heves; Cs. 1: 68–9); népre, pl. 1415: *Orozapathy ~ Orozapath* (Krassó; Cs. 2: 105); védőszentre, pl. 1351: *Scentmihalremetey* (Torda; Cs. 5: 728); közeli helyre, pl. 1361: *Mezesapath* (hely, Közép-Szolnok; Cs. 1: 560, *Monostorpatak* alatt); növényzetre, pl. 1376: *Nyarasapathy* (Pest; FNEsz. 2: 252); térszínformára, pl. 1406–9: *Dombpapfalua* (Zaránd; Cs. 1: 722, *Egregy vár* alatt); viszonyított helyzetre, pl. 1419: *Alsoremethe* (Ung; Cs. 1: 397, *Remete* alatt); egyéb tulajdonságra, pl. 1445: *Feyerremethe* (Szerém; Cs. 2: 252) utaló funkcióval, s lehet összefoglaló szerepű is, pl. 1390: *Kethremethehege* (határpont, Hunyad; Cs. 5: 121, *Pala* alatt). Néhány névformában az egyházi birtokost jelölő lexéma a megkülönböztető funkciójú bővítményrész szerepét tölti be, pl. 1496: *Paplehotha* aliter Welchna (Trencsén; FN. 167).

A kései ómagyar korban jelentkező névformák közel hatoda helynévképzővel, morfológiai szerkesztés útján keletkezett (21 példa, 16,03%). Az így létrejött névalakokban kivétel nélkül az *-i* helynévképzővel találkozunk, pl. 1399: *Barathy* (Somogy; Cs. 2: 589); 1394: *Apaty* (Zala; Cs. 3: 29). A névformák alakját egy-egy alkalommal egyszerűítés módosította, pl. 1444: *Pysky* (Fejér; Cs. 3: 343). Némileg kevesebb névforma jött létre a korszakban jelentésbeli névalkotás révén, metonimikus névadással (17 példa, 12,98%), pl. 1422: *Kerestes* (Bodrog; Cs. 2: 203); 1405: *Remethe* (Közép-Szolnok; Cs. 1:

562). Találkozunk a magyar nyelvben névátvétellel meghonosodott kései ómagyar névalakokkal is az adatok között (14 példa, 10,69%), pl. 1440: *Opaty* (Arad; Cs. 1: 760–2, Solymos vár alatt); 1451: *Papina* (Zemplén; Cs 1: 359). Ezek az idegen eredetű névformák ugyanakkor kétnyelvű területeken a magyar névhasználók számára is értelmezhető alakulatok lehettek. 13 (9,92%), a korszakban megjelenő névforma felbukkanásakor nem egyházi vonatkozású, s csak a későbbiek során egészül ki egyházi birtokosra utaló névrésszel, vagy cserélődik fel ilyen jelentéstartalmú névalakkal, pl. 1391: *Chanad* > 1904: *Érsekcsanád* (Bodrog; FNESz. 1: 429, *Érsekcsanád* alatt); 1428: *Arran* ~ *Araan* > 1612: *Baratt faluba* > 1799: *Barátfalva* (Vas; Cs. 2: 733, FNESz. 1: 166, *Barátfalva* alatt). E névformák keletkezéstörténeti sajátosságai a vizsgált névtípus szempontjából figyelmen kívül hagyhatók.

A kései ómagyar névformák némelyike már a vizsgált korszakban alakszerkezeti változás(ok)on esett át. Gyakran érinti a névalakokat jelzői előtaggal való kiegészülés, amely során az egyházi birtokosra utaló névforma megkülönböztető szerepű bővítményrészre tesz szert, pl. 1446: *Pyspeky* > XV. század vége: *Gyengyespyspeky* (Heves; Cs 1: 68–9);²⁸ illetve egy nem egyházi vonatkozású névalak egyházi birtokosra utaló bővítményrészt kap, pl. 1450 k.: *Kezy* > 1488: *Papkezy* (Veszprém; Cs. 3: 246, FNESz. 2: 316).²⁹ Bár a jelzői előtaggal való kiegészülés többnyire grammatikailag jelöletlen szerkezeteket eredményez (l. fent), az utóbbi típus esetében néhány alkalommal jelölt birtokos jelzős szerkezethez vezet, pl. 1456: *Bard* > 1496: *Kwsthosbardya* (Somogy; Cs. 2: 590); 1460: *Hatwan* > 1462: *Pyspekhatwana* (Pest; Cs. 1: 33, FNESz. 2: 385). Ritkább a jelzői előtag elmaradása egyházi birtokosra utaló alaprészt mellől, pl. 1449: *Olahremethe* > 1484: *Remethe* (Ung; Cs 1: 397, *Remete* alatt); illetve az egyházi birtokosra utaló bővítményrész elmaradása nem egyházi vonatkozású alaprészt mellől, pl. 1434: *Pyspek Zekel* > 1469: *Zekel* (Tolna; Cs. 3: 450).³⁰ Találkozunk a korszakban földrajzi köznévi utótaggal való kiegészüléssel, pl. 1458: *Apacza* > 1466: *Apáczakuta* ~ *Apaczaegyháza* (Békés; Cs. 1: 648); illetve annak elmaradását eredményező ellipszissel egyaránt, pl. 1355: *Monusturfalua* > 1360: *Monustor* (Kolozs; Cs. 5: 307–10). Egyetlen adatunk van névelem > névrész cserére: 1491: *Pyspeky* > 1497: *Pyspekfalwa* (Trencsén; FN. 178, FNESz. 2: 680, *Trencsénpüspöki* alatt).

Kevés példánk van a névalakok morfológiai szerkezetét módosító változásokra is. A névforma bővülése megnyilvánulhat helynévképző jelentkezésében, pl. 1389: *Barath* > 1396: *Barathy* (Somogy; Cs. 2: 589); a jelöletlen birtokos szerkezet jelöltté válásában, pl. 1424: *Papthelek* > 1475: *Paptheleke* (Közép-Szolnok; Cs. 1: 562); illetve a bővítményrész képzővel való

²⁸ A Gyöngyös patak melletti helységet 1923-ban Gyöngyös várossal egyesítették (FNESz. 1: 547).

²⁹ A FNESz. (2: 316) adatai szerint a település egykori birtokosa a veszprémi káptalan volt.

³⁰ Csánki (3: 450) szerint Püspökszékelly városos helyként a pécsi püspöké volt.

ellátásában, amely azonban a névforma egészének az értelmezését is befolyásolhatja, pl. 1395: *Eghazfalua* > 1400 k.: *Eghazasfalua* (Torda; Cs. 5: 701–2). A redukció eredményezheti a helynévképző eltűnését, pl. 1376: *Nyarasapathy* > 1445: *Nyarasapath* (Pest; Cs. 1: 32, FNESz. 2: 252); illetve a jelölt birtokos szerkezet jelöletlenné válását, pl. 1427: *Monorethe* > 1435: *Monoreth* ~ *Monnoreth* (Gömör; Cs. 1: 142, *Monyóréte* alatt, FNESz. 1: 166, *Baráttelke* alatt). A névrészcsere során változhat a bővítményrész az egyházi birtokosra utaló alaprész mellett, pl. 1360: *Telukbarath* > 1368: *Nagbarath* (Győr; Cs. 3: 545, FNESz. 1: 550, *Győrújbarát* alatt); valamint változhat a földrajzi köznévi alaprész az egyházi birtokosra utaló bővítményrész mellett, pl. 1466: *Apáczakuta* ~ *Apáczaegyháza* > 1525: *Apáczateleke* (Békés; Cs. 1: 648).

Néhány alkalommal fordul elő névcsere a korszakban. A névcsere eredményeként a nem egyházi vonatkozású névalakot felválthatja egyházi birtokosra utaló névforma (is), pl. 1415: *Vkech* > 1435: *Monohaz* ~ *Fyles* (Sopron; Cs. 3: 619); illetve az egyházi birtokosra utaló névalakot nem egyházi vonatkozású névforma cserélheti le, pl. 1416: *Apaty* > 1417: *Tychon* ~ *Tykoniensis* (Zala; Cs. 3: 26). Nem túl gyakori a korban a névdifferenciálódás, pl. 1404: *Barathy* > 1425: *Nagbarath(y)*, 1453: *Kysbarathy* (Győr; Cs. 3: 545–6) vagy annak megszűnése, pl. 1373: *Magyarapacha* és *Tothapacha* > 1416: *Apachcha* (Temes; Cs. 2: 98, FNESz. 2: 65, *Magyarapáca* alatt); illetve a névintegrálódás sem, pl. 1416: *Komlospathaca* ~ *Comlos*, 1427: *Kerestus* > 1458: *Kereztheskomlos* (Sáros; Cs. 1: 300, *Komlós* és *Komlós(-pataka)* helységek alatt, FNESz. 1: 773–4, *Komlóskeresztés* alatt). Ritkán felbukkanó változási jelenség a transzszemantizáció, pl. 1468: *Apathyda* > 1469: *Apahyda* (Kolozs; Cs. 5: 327–8).

Nem ritka ugyanakkor a kései ómagyar korban az alternatív névformák megjelenése, illetve eltűnése. A nem egyházi vonatkozású helynév mellett megjelenhet egyházi birtoklásra utaló névalak, pl. 1508: *Kostheth* > 1515: *Kostheth* al. nom. *Kerezthes* (Hunyad; Cs. 5: 103, *Kos[z]tesd* alatt); illetve az egyházi birtoklásra utaló helynév mellett megjelenhet nem egyházi vonatkozású névforma is, pl. 1404: *Barathy* > 1425: *Zwtor* al. nom. *Barath(y)* (Győr; Cs. 3: 545–6). Egyes egyházi birtokosra utaló névformák alakváltozatokban is jelentkeznek a kor egy adott időszakában, pl. 1426: *Pysky* > 1429: *Pyspuki* ~ *Pysky* (Bihar; Cs. 1: 620). Az alternatív névforma eltűnése eredményezheti az egyházi birtoklásra utaló névalak egyedüli fennmaradását a korszakban, pl. 1374/1615: *Kerestés* al. nom. *Fanczal* > 1396: *Keresthws* (Bihar; Cs. 1: 612–3); máskor az egyházi birtoklásra utaló névforma marad el a nem egyházi vonatkozású helynév mellől, pl. 1367: *Apaty* al. nom. *Vruzfolu* > 1390: *Oruzfalu* (Hunyad; Gy. 3: 289, Cs. 5: 119). Az egyházi birtokosra utaló névformák alakváltozatai közül tűnik el az egyik forma az 1415: *Orozapathy* ~ *Orozapath* > 1418: *Orozapathy* (Krassó; Cs. 2: 105) példában.

Az időben közvetlenül egymás után lejegyzett névformák különbségei több esetben azt sugallják, hogy a fenti változási folyamatok egymással kombinálódva is végbemehettek. Néhány jellemző példa: együtt jelentkezik a jelzői előtag és a földrajzi köznévi utótag ellipszise az 1376: *Keresztuszentmikloslaka* > 1425: *Zenthmiklos* (Somogy; Cs. 2: 646) példában; a jelzői előtaggal való kiegészülés bővüléssel jár együtt az 1416: *Leel* > 1449: *Ersekely* (Komárom; Cs. 3: 506, *Lél* alatt, FNESz. 1: 106) példában; a névintegráció névrész > névelem cserével együtt kerül elő az 1439: *Magasy* al. nom. *Apathfolde* > 1447: *Apathymagasy* (Cs. 2: 773) példában; a jelzői előtaggal való kiegészülés az alternatív névforma eltűnésével együtt fordul elő az 1419: *Jezenew* al. nom. *Remethe* > 1449: *Olahremethe* (Ung; Cs 1: 397, Remete alatt) példában; két bővítményrészt érintő névrészcsere földrajzi köznévi utótag elmaradását eredményező ellipszissel együtt szerepel az 1516: *Thooth Boozfalwa* ac *Magyar-Boozfalwa* (*Magyar Boozfalwa*), et *Kysboozfalwa* (*Kys Boozfalwa*) > 1518: *Olaboz*, *Papboz* et *Magyarboz* (Hunyad; Cs. 5: 79, *Bóz* alatt) példában.

Az egy-egy denotátumot jelölő kései ómagyar névformák változása végbemehetett úgy is, hogy a két, egymáshoz legközelebb eső évből fennmaradt névalakok mindig csak egy-egy jellemző jegyükben térnek el, ez azonban összességében azt eredményezi, hogy a korszakban az objektum kapcsán lejegyzett legkorábbi és legkésőbbi névformák több tekintetben is különböznek egymástól. Jól illusztrálja ezt az 1367: *Apaty* al. nom. *Vruzfolu* > 1390: *Oruzfalu* > 1513/1515: *Oroz* > 1520–1521: *Oroz* al. nom. *Rws* (Hunyad; Cs. 5: 119) példa, amely esetében a kései ómagyar kor elején és végén lejegyzett névformák eltérése egyrészt az egyházi birtokosra utaló alternatív névforma eltűnésében, másrészt a fennmaradt nem egyházi vonatkozású névalak földrajzi köznévi utótagjának elmaradásában, harmadrészt az utóbbi változás eredményeként létrejött névforma ejtésváltozatának alternatív névként való jelentkezésében áll. Ha azonban a közbülső adatokat is figyelembe vesszük, azt látjuk, hogy a különbségek három, egymás után megvalósuló változási mozzanat nyomán alakultak ki.

Az is előfordul, hogy az egyes kései ómagyar kori változási sorok első és utolsó névformájának különbsége nem tükrözi a korszakban a névalakot ért módosulások számát és sokféleségét. Így például az 1436 k.: *Apaczaegyháza* > 1436, 1458: *Apacza* > 1466: *Apaczakuta* ~ *Apaczaegyháza* > 1525: *Apaczateleke* (Békés; Cs. 1: 648) változási sor első és utolsó névalakja a földrajzi köznévi utótagban tér el egymástól. A korszak többi névadatát is áttekintve azonban kiderül, hogy a földrajzi köznévi utótag előbb elmaradt, majd újra megjelent a névformában, amely ugyanakkor egy másik földrajzi köznévi utótagot tartalmazó névalak alternatívájaként volt használatos, a korszak végén pedig a két addig jelentkező földrajzi köznévi utótagot egy harmadik váltotta fel az egységesülő névformában.

Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a névformák változásainak korszakokhoz kötött vizsgálata egyes esetekben szükségszerűen torzítja a valóságot: így például az 1261/1271: *Zurdukpispuky* > 1331: *Pyspuky* > 1406: *Pyspeky* ~ *Zurdokpyspeky* > 1808: *Szurdok-Püspöki* (Heves; Gy. 3: 127, Cs. 1: 68–9, L. 1: 544) változási sor két középső adata azt sugallja, hogy a kései ómagyar kor első szakaszában jelzői előtaggal való kiegészülés során keletkezett alternatív névforma jelent meg a korai ómagyar kor végén élő, egyrészes névalak mellett; valójában azonban, legalábbis az írásbeliségben, a kétrészes névforma a korábbi, s a kései ómagyar korban mellette jelent meg ideiglenes alakváltozatként a bővítményrész nélküli egyrészes névalak.

Elsődleges források

- AO. = NAGY IMRE szerk. (1878–1891), *Anjoukori okmánytár. Codex Diplomaticus Hungaricus Andegavensis* I–VI; TASNÁDI NAGY GYULA szerk. (1920), *Anjoukori okmánytár. Codex Diplomaticus Hungaricus Andegavensis* VII. Bp.
- ÁÚO. = WENZEL GUSZTÁV szerk. (1860–1874), *Árpád-kori új okmánytár* I–XII. Pest (később Bp.).
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ 1890–1913. *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* I–III, V. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Fényes = FÉNYES ELEK (1851), *Magyarország geographiai szótára* I–II. Pest.
- FN. = FEKETE NAGY ANTAL 1941. *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* IV. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- FNESz. = KISS LAJOS 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára* 1–2. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY 1963–1998. *Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza* I–IV. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- HA. = Hoffmann István – Rácz Anita – Tóth Valéria (szerk.) 1997–2012. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból* 1–3. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Hnk. = *Magyarország közigazgatási helynévkönyve, 2012. január 1.* http://www.ksh.hu/apps/shop.kiadvany?p_kiadvany_id=11432
- KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN szerk. (2005), *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. I. Abaúj–Csongrád vármegye* Debrecen.
- LexLoc. = *Lexicon locorum regni Hungariae populosorum anno 1773 officiose confectum.* 1920. Bp.
- Lip. = LIPSZKY JÁNOS (1808), *Repertorium locorum obsectorumque in XII. tabulis Mappae regnorum Hungariae, Slavoniae, Croatiae et confiniorum militarium Magni item Principatus Transylvaniae occurrentium.* Buda.
- M. = MEZŐ ANDRÁS (1999), *Adatok a magyar hivatalos helységnevéadáshoz.* Nyíregyháza.
- MDH. = HOFFMANN ISTVÁN – TÓTH VALÉRIA – SCHWING, JOSEF szerk. (2010–2014), *Magyar Digitális Helynévtár.* Debrecen. <http://mdh.unideb.hu/impresszum.php>
- PRT. = ERDÉLYI LÁSZLÓ – SÖRÖS PONGRÁC szerk. (1902–1916), *A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története* I–XII. Bp.
- ZsO. = MÁLYUSZ ELEMÉR szerk. (1951–2001), *Zsigmondkori oklevéltár* I–VII; BORSA IVÁN – C. TÓTH NORBERT szerk. (2003–2004), *Zsigmondkori*

oklevéltár VIII–IX; C. TÓTH NORBERT szerk. (2007), *Zsigmondkori oklevéltár X*; C. TÓTH NORBERT – NEUMANN TIBOR szerk. (2009), *Zsigmondkori oklevéltár XI*. Bp.

Hivatkozott irodalom

- BENKŐ LORÁND 1987. Rolle der Schutzheiligen in der mittelalterlichen ungarischen Namengebung. In: KÁLMÁN BENDA – THOMAS VON BOGYAY – HORST GLASSL – ZSOLT K. LENGYEL Hrsg., *Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn. Festschrift für Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó*. München. 1: 303–15.
- BENKŐ LORÁND 1993. Az Árpád-ház szentjeinek szerepe a középkori magyar helynévadásban. *Magyar Nyelv* 89: 10–9.
- BÖLCSKEI ANDREA 2005. A szentnévi alaptagú helységnevek korrelációs rendszerének alakulása. *Névtani Értesítő* 27: 152–62.
- BÖLCSKEI ANDREA 2008. Az egyházi településnevek típusai a 19. század elején. In: BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk., *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai. Balatonszárszó, 2007. június 22–24.* Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. 106–15.
- BÖLCSKEI ANDREA 2010. *A magyar településnevek korrelációs rendszerének alakulása a természetes névadás korszakában.* Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- BÖLCSKEI ANDREA 2012. Az egyház mint egykori birtokos a magyar helységnevekben. *Névtani Értesítő* 34: 71–80.
- BÖLCSKEI ANDREA 2014. Changes of Toponyms Reflecting Ecclesiastical Possession in Medieval Hungary [Egyházi birtoklást tükröző helynevek változásai a középkori Magyarországon]. *Proceedings of the XXV ICOS International Congress of Onomastic Sciences*. Glasgow. Megjelenés alatt.
- DAVIES, NORMAN 2002. *Európa története*. Második kiadás. Budapest: Osiris Kiadó–2000.
- ENGEL PÁL–KRISTÓ GYULA–KUBINYI ANDRÁS 2003. *Magyarország története 1301–1526*. Budapest: Osiris Kiadó.
- FNESz.⁴ = KISS LAJOS 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára* 1–2. Második, javított és bővített kiadás. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- HAJDÚ MIHÁLY 1991. Középkori *-monostora* utótagú helyneveink tipológiájához. In: HAJDÚ MIHÁLY – KISS JENŐ szerk., *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. Budapest: ELTE. 250–4.

- HAJDÚ MIHÁLY 2003. *Általános és magyar névtan. Személynevek*. Budapest: Osiris Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN 1999a. Névrendszertani megjegyzések a patrocíniumi helységnevek történetéhez. *Névtani Értesítő* 21: 66–70.
- HOFFMANN ISTVÁN 1999b. A helynevek rendszerének nyelvi leírásához: *Magyar Nyelvjárások* 37: 207–16.
- HOFFMANN ISTVÁN 2005. Régi helyneveink névadóinak kérdéséhez. *Névtani Értesítő* 27: 117–24.
- HOFFMANN ISTVÁN 2007. *Helynevek nyelvi elemzése*. Második kiadás. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- KNIEZSA ISTVÁN 1943–1944. Keletmagyarország helynevei. In: DEÉR JÓZSEF – GÁLDI LÁSZLÓ szerk., *Magyarok és románok*. Budapest: Athenaeum. 1: 111–313.
- KÓNYI SÁNDOR 1979. *Félegyháza – Derekegyház*. *Magyar Nyelvőr* 103: 473–7.
- KÖVECSES ZOLTÁN – BENCZES RÉKA 2010. *Kognitív nyelvészet*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- KRISTÓ GYULA 1983. Az -egyház(a) utótagú helynevekről. In: Uő. szerk., *Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest: Magvető Könyvkiadó. 450–5.
- KRISTÓ GYULA 1999. *A tizenegyedik század története*. Budapest: Pannonica Kiadó.
- KRISTÓ Gyula 2003. *Magyarország története 895-1301*. Budapest: Osiris Kiadó.
- KUBINYI ANDRÁS 1999. *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*. Budapest: Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség.
- LÉVAI BÉLA 1994. *Szóládmonostora*. *Magyar Nyelvőr* 118: 445–8.
- LŐRINCZE LAJOS 1947. *Földrajzineveink élete*. Budapest: Néptudományi Intézet.
- MÁLYUSZ ELEMLÉR 2007. *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Budapest: Műszaki Kiadó.
- MEZŐ ANDRÁS 1966. Nyíregyháza. *Magyar Nyelvjárások* 12: 137–42.
- MEZŐ ANDRÁS 1979. *Félegyháza*. *Névtani Értesítő* 1: 14–20.
- MEZŐ ANDRÁS 1981. Mőregyháza = Nyíregyháza? *Névtani Értesítő* 5: 3–6.
- MEZŐ ANDRÁS 1982. *A magyar hivatalos helységnevéadás*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- MEZŐ ANDRÁS 1991. Szegegyház. In: HAJDÚ MIHÁLY – KISS JENŐ szerk., *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. Budapest: ELTE. 432–4.
- MEZŐ ANDRÁS 1992. *Szentkirályszabadja és társai*. *Magyar Nyelvjárások* 30: 25–35.
- MEZŐ ANDRÁS 1996a. *A templomcím a magyar helységnevekben. 11–15. század*. Budapest: Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség.

- MEZŐ ANDRÁS 1996b. *Boldogasszony* és más asszonyok. *Magyar Nyelvjárások* 33: 25–41.
- MEZŐ ANDRÁS 1997. Az „egyházi” helységneveink típusai. In: B. GERGELY PIROSKA – HAJDÚ MIHÁLY szerk., *Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Budapest–Miskolc: Magyar Nyelvtudományi Társaság–Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Intézete. 244–9.
- MEZŐ ANDRÁS 2003. *Patrocíniumok a középkori Magyarországon*. Budapest: Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség.
- MIKESY SÁNDOR 1967. A „vallási” helynevekről. *Magyar Nyelv* 63: 474–6.
- MURÁDIN LÁSZLÓ 2000. *Egyházi településnevek Erdélyben*. Székelyudvarhely: Erdélyi Gondolat Könyvkiadó.
- QUINTON, ELEANOR ed. 2009. *The Church in English Place-Names*. Nottingham: English Place-Name Society.
- RÁCZ ANITA 1999. Az ómagyar kori Bihar megye patrocíniumi nevei. *Névtani Értesítő* 21: 71–4.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ 1976. A helytörténet fontosabb középkori forrásainak kutatása és hasznosítása. *Történelmi Szemle* 19: 123–55.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ 1994. Harangozók és *Harangozó* nevű települések a középkori Magyarországon. *Századok* 128: 336–51.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ 1997. *Dusnok* neveink előfordulásai a középkori Magyarországon. In: KISS GÁBOR – ZAICZ GÁBOR szerk., *Szavak–nevek–szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete. 372–86.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2011. Cikádor. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 6: 7–34.
- SZÓKE MELINDA 2013. Az *apát* lexéma megjelenése a garamszentbenedeki apátság birtokainak nevében. *Névtani Értesítő* 35: 109–22.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2010. *Kognitív szemantika*. Nyitra: Konstantin Filozófus Egyetem, Közép-európai Tanulmányok Kara.
- TÓTH VALÉRIA 2006. A templomcíméből alakult településnevek változásáról. Hoffmann István–Tóth Valéria szerk., *Helynévtörténeti tanulmányok* 2. Debrecen: Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. 31–46.
- TÓTH VALÉRIA 2007. A templomcíméből alakult településnevek keletkezési körülményeiről. *Magyar Nyelv* 103: 408–19.
- TÓTH VALÉRIA 2008. *Településnevek változástudományja*. Debrecen: Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- TÓTH VALÉRIA 2012. Patrocíniumi településnevek Európában. *Magyar Nyelv* 108: 292–303.
- TÓTH VALÉRIA szerk. 2011. *Patrociny Settlement Names in Europe. Onomastica Uralica* 8. Debrecen–Helsinki: Debreceni Egyetemi Kiadó.